

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Dąbrowa Górnicza jako obszar turystyki historycznej

Author: Anna Glimos-Nadgórska

Citation style: Glimos-Nadgórska Anna. (2017). Dąbrowa Górnicza jako obszar turystyki historycznej. W: Z. Hojka, K. Nowak (red.), "Turystyka historyczna. T. 1" (S. 263-303). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ANNA GLIMOS-NADGÓRSKA

Dąbrowa Górnicza jako obszar turystyki historycznej

Dąbrowa Górnicza as an area of heritage tourism

ABSTRACT: Dąbrowa Górnicza is the largest city in the Silesian Voivodeship in terms of surface area. It is also the greenest area of Silesia and the Dąbrowa Basin. Its name comes from oak forests growing there in the past, hence the presence of green acorns in its coat of arms, next to the crowned eagle and a hammer. This paper discusses the geographical location of the city, its administrative affiliation, the most important events in its history, historical monuments, religious sites, water reservoirs, green areas and a variety of recreation, sports and tourist facilities. Dąbrowa Górnicza is home to “Katowice,” currently Arcelor Mittal Poland S.A., which used to be the largest steel plant in Poland. The area of the city also includes: part of the Błędownska Desert – the only area in Europe that is covered by loose sand; “Karst springs” – the area of dolomite and limestone hills with springs ejecting 50 liters of crystalline calcium-magnesium water per second; and an adit on the Industrial Monuments Route of the Silesian province, currently a part of the “SztYGarka” city museum.

KEY WORDS: Dąbrowa Górnicza, Arcelor Mittal Poland S.A., Błędownska Desert, “SztYGarka” city museum

SŁOWA KLUCZE: Dąbrowa Górnicza, Arcelor Mittal Poland S.A., Pustynia Błędownska, Muzeum Miejskie „SztYGarka”

Dąbrowa Górnicza to największe terytorialnie miasto województwa śląskiego i ósme pod tym względem w skali całego kraju, a także najbardziej zielone miasto Śląska i Zagłębia¹. Pozostaje ona czwartym pod względem historycznym (po Będzinie, Czeladzi i Sosnowcu) miastem niewielkiego subregionu,

¹ W notce w Wikipedii (http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza, s. 1 – dostęp: 12.03.2017) podano, że Dąbrowa Górnicza jest pod względem zajmowanej powierzchni 10 miastem w Polsce, a w opracowaniu *Informator miejski: Kultura – rekreacja – wypoczynek* (2013, s. 1), odnotowano, że zajmuje w tym rankingu 8 miejsce.

który już w połowie XIX wieku nazwano Zagłębiem (od rosyjskiego *basjejn* – zagłębie), a określenie „Dąbrowskie” przejęto od nazwy wsi „Dąbrowa” i nadano temu obszarowi w latach 90. XIX wieku. W drugiej połowie XIX wieku na tym terenie zaczął intensywnie rozwijać się przemysł wydobywczy² i tu też mieściła się siedziba Zachodniego Okręgu Górniczego, którym między innymi kierował Józef Patrycjusz Cieszkowski³.

Obecnie Dąbrowa Górnicza jest członkiem Górnośląskiego Związku Metropolitalnego oraz Śląskiego Związku Gmin i Powiatów. Należy również do Związku Miast Polskich. Według klasyfikacji jednostek terytorialnych na poziomie regionalnym Dąbrowa Górnicza jest położona w centrum regionu południowego, obejmującego województwa: śląskie i małopolskie. W jego granicach województwo śląskie tworzy odrębną subjednostkę, podzieloną na kilka podregionów. Dąbrowa Górnicza – łącznie z Sosnowcem, Jaworzniem oraz powiatami: będzińskim i zawierciańskim – tworzy wspólną odrębną jednostkę terytorialną nazwaną podregionem sosnowieckim⁴.

W herbie miasta, autorstwa Dariusza Dessauera z Polskiego Towarzystwa Heraldycznego – zatwierdzonym uchwałą Rady Miejskiej 30 września 1916 roku – w połowie górnej części tarczy znajduje się wizerunek srebrnego (białego) orła w koronie na czerwonym tle, a w dolnej jej części podzielonej na połowę, umieszczono: z lewej strony, na srebrnym (białym) polu, trzy – ustawione pionowo jeden pod drugim – zielone żołędzie z brązowymi kapturkami, zakończone ogonkami z zielonymi listkami. W prawej części dolnego pola, na żółtym (złotym) tle znajduje się umieszczony pionowo czarny młotek z brązowym trzonkiem. Elementy uwidocznione w herbie nawiązują do położenia geograficznego miasta, czyli do rosnących tu niegdyś dębowych lasów, oraz do głównej profesji pierwszych mieszkańców, czyli górnictwa⁵.

² Jego wyodrębnienie wynikało z odmiennego niż na obszarze Górnego Śląska w XIX wieku tempa i charakteru rozwoju obszaru, usytuowanego na lewym brzegu Brynicy, w widłach Białej i Czarnej Przemszy, a przynależącego od 1815 roku do rosyjskiej monarchii Romanowych. W niektórych opracowaniach przyjęto (np. *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*. Red. W. DŁUGOBORSKI. Katowice 1976, s. 17), iż był to sztuczny podział narzucony przez zaborców. Obszar Zagłębia też różnie jest określany (por. J. JAROS: *Zasięg terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*. „Zaranie Śląskie” 1968, z. 1, s. 41–50). Według M. NITY (*Zagłębie Dąbrowskie w historiografii. Pojęcie, źródła, stan badań i postulaty badawcze*. W: *Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*. Red. M. BARAŃSKI. Katowice 2001, s. 52–53) jest to „teren w przybliżeniu kolistego kształtu zamknięty widłami rzek: Brynicy, Białej i Czarnej Przemszy, z miejscowościami po obwodzie: Sosnowiec, Czeladź, Grodziec, Będzin, Dąbrowa Górnicza, Ząbkowice, Strzemieszyce, Maczki”.

³ Por. A.J. WÓJCIK, A. RYBAK: *Józef Cieszkowski. Górnik zagłębiowski*. Dąbrowa Górnicza 2006; W. ŁUKASZEWICZ: *Korpus Górniczy w Okręgu Zachodnim*. Warszawa 1965.

⁴ Por. *Województwo śląskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*. Red. M. TKOCZ. Sosnowiec 2008.

⁵ W. STAROŚCIAK, M. ZIEMBA: *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny*. Dąbrowa Górnicza 1998, s. 33; http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza, s. 1 (dostęp: 12.03.2017). Jednak Bolesław Ciepela sugeruje – przytaczając opinie niektórych językoznawców – że termin

Używaną w dniu dzisiejszym nazwę: Dąbrowa Górnicza, ustanowiła jej Rada Miejska, która w swej uchwale podjętej 24 lipca 1919 roku do nazwy dawnej wsi „Dąbrowa” dodała określenie „Górnicza”.

Żołędzie pozostające w herbie Dąbrowy, czyli owoce dębu będącego symbolem wytrzymałości, siły i długowieczności, stały się inspiracją do przystąpienia miasta do międzynarodowego programu o nazwie „Dębowy Świat”, opartego na trzech filarach: integracja, ekologia i edukacja, zakładającego scalenie miast oraz różnych firm i organizacji, zarówno z Polski, jak i z całego świata, wokół dębu jako drzewa o określonych wyżej cechach, a występującego w wielu legendach i umieszczonego w symbolach różnych państw⁶.

W niniejszej rozprawie, ze względu na obszerność podjętego zagadnienia i określone ramy narzucone autorowi przez Wydawcę, skoncentrowano uwagę na Dąbrowie Górnicznej jako głównie obszarze turystyki historycznej i rekreacyjnej. Krótko scharakteryzowano literaturę jej poświęconą, przedstawiono najbardziej istotne elementy położenia geograficznego, ukształtowania terenu oraz przynależności administracyjnej miasta; zarysowano najistotniejsze wydarzenia i fakty z jej przeszłości, łącznie z najważniejszymi zabytkami historycznymi i miejscami kultu religijnego. Zwrócono też uwagę na występujące tu obiekty sportowo-rekreacyjne oraz tereny zielone, podporządkowane m.in. rozwojowi turystyki i wypoczynku, jak również na znajdujące się tu osobliwości przyrodnicze.

„dąbrowa” oznacza „wygon pod lasem, a więc pastwisko, gdzie wypasali swe bydło mieszkańcy będzińscy. [...] przed 1755 r. Dąbrowa była tylko będzińskim pastwiskiem, które zaczęło być zaludniane w połowie XVIII wieku”. Por. B. CIEPIELA: *Zarys wiadomości o pochodzeniu nazw niektórych miejscowości Zagłębia Dąbrowskiego*. Gródków–Sosnowiec 2002, s. 31–32.

⁶ www.debowyswiat.pl, s. 9 (dostęp: 7.02.2017).

Literatura

Dąbrowa Górnicza nie doczekała się jeszcze nowej monografii⁷ na wzór tego rodzaju prac poświęconych np.: Będzinowi, Czeladzi⁸, Sławkowowi⁹ bądź innym miastom województwa śląskiego¹⁰. Źródła do dziejów Dąbrowy Górniczej znajdują się głównie w zbiorach różnych zespołów Archiwum Państwowego w Łodzi i w Katowicach oraz w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, a także w dąbrowskiej „Sztycarce”. Natomiast literatura jest obszerna i bardzo różnorodna. Tworzą ją napisane w różnych latach prace naukowe i popularnonaukowe podejmujące prawie wszystkie problemy tego regionu, a ostatnio także opracowania oraz broszury o charakterze informacyjno-turystycznym, wydawane w sposób tradycyjny, jak i zamieszczane w Internecie¹¹. Informacje o przeszłości miasta znaleźć można w przedwojennych opracowaniach zagłębiowskich: Mariana Kantora-Mirskiego¹² i w *Przewodniku po Zagłębiu Dąbrowskim*¹³, a także w monografii

⁷ *Dąbrowa Górnicza. Monografia*. Red. A. RYBAK, A. WÓJCIK, Z. WOŹNICZKA. Tu należy dodać, że w okresie PRL-u opracowano i wydano takie publikacje m.in. dla Dąbrowy (*Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*. Red. W. DŁUGOBORSKI. Katowice 1976), Czeladzi (K. SARNA: *Czeladź*. Katowice 1977), Będzina (J. BŁASZCZYK: *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX wieku na podłożu osadnictwa starożytności i we wczesnym średniowieczu*. Poznań 1982), Olkusza (*Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*. T. 1–2. Red. F. KIRYK, R. KOŁODZIECZYK. Warszawa–Kraków 1978). Natomiast opracowania o Sosnowcu ukazały się w 1997 (*Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*. Red. H. RECHOWICZ. Kraków 1997) i 2002 roku (*Sosnowiec. Sto lat dziejów miasta*. Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2002).

⁸ Stan na marzec 2017 roku. Por. *Będzin 1358–2008*. T. 1–3. Red. Z. PULINOWA, J. SPERKA, A. GLIMOS-NADGÓRSKA. Będzin 2008; *Historia Czeladzi*. T. 1–2. Red. J. DRABINA. Czeladź 2012; *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i Księstwa Siewierskiego*. Red. F. KIRYK. Katowice 1994.

⁹ *Dzieje Sławkowa*. Red. F. KIRYK. Kraków 2001.

¹⁰ Por. m.in.: *Historia Tarnowskich Gór*. Red. J. DRABINA. Tarnowskie Góry 2000; K. MIROSZEWSKI, J. DURKA, M. NITA, J. ZWIĄZEK: *Po obu stronach Warty. Zarys dziejów Myszkowa*. Myszków 2010; *Katowice*. T. 1–2. Red. A. BARCIAK, E. CHOJECKA, S. FERTACZ. Katowice 2012.

¹¹ Por. m.in.: *Dąbrowa rowerowa. Zakręć się w Dąbrowie*. Dąbrowa 2013; Mapa: *Dąbrowa Górnicza. Dębowy Świat dla aktywnych*, wydana przez Wydawnictwo Compass, na zamówienie Urzędu Miejskiego w Dąbrowie Górniczej w ramach *Projektu współfinansowanego przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2007–2013*. Edycja 2000. Dąbrowa Górnicza 2000; *Dąbrowa Górnicza. Mapa przyrodniczo-turystyczna*. Wydawnictwo „Kubajak”. Krzeszowice 2008; www.dziennikzachodni.pl (dostęp: 4.04.2017).

¹² Por. M. KANTOR-MIRSKI: *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy*. T. 1–2. Sosnowiec 1931; M. KANTOR-MIRSKI: *Dąbrowa Górnicza*. Oprac. J. PRZEMSHA-ZIELIŃSKI. Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza 1994.

¹³ Por. *Przewodnik po Zagłębiu Dąbrowskim*. Sosnowiec 1939 [reprint wydany w Cieszynie w 1993 roku przez Centralny Ośrodek Informacji Turystycznej, Oddział w Katowicach, przy współudziale Muzeum Śląskiego w Katowicach].

Jana Przemszy Zielińskiego¹⁴, w monografii miasta napisanej w latach 70. XX wieku¹⁵ i w szkicach monograficznych poświęconych Dąbrowie¹⁶. W wielu publikacjach szeroko zaprezentowano odkrycia archeologiczne tego terenu¹⁷. Przedmiotem rozważań były również dzieje dąbrowskiego górnictwa¹⁸, szkolnictwa¹⁹,

¹⁴ Por. J. PRZEMSA-ZIELIŃSKI: *Historia Zagłębia Dąbrowskiego*. Sosnowiec 2006.

¹⁵ Por. *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*

¹⁶ T. SOB CZYK: *Historia rozwoju Dąbrowy Górniczej i jej najbliższych okolic od czasów najdawniejszych do kwietnia 1991 r.* Sosnowiec 1991; T. SOB CZYK: *75 lat Dąbrowy Górniczej*. Sosnowiec 1991; W. STAROŚCIAK, M. ZIEMBA: *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*; W. STAROŚCIAK: *280 lat historii Dąbrowy Górniczej (W 90-lecie uzyskania praw miejskich)*. Dąbrowa Górnicza 2006.

¹⁷ Dotyczą one głównie stanowisk znalezionych na obszarze Strzemieszyc w 1932 roku (badania prowadzone m.in. przez R. Jamkę, J. Marciniaka i M. Banaszkiewiczą) oraz w końcu XX i na początku XXI wieku (badania prowadzone przez A. Rogaczewską). Por. m.in.: J. MARCINIAK: *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach Wielkich pow. Będzin*. W: *Materiały wczesnośredniowieczne*. T. 5. Warszawa 1960; A. ROGA CZEWSKA: *Wyniki badań wykopaliskowych w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach w województwie katowickim*. W: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 r.* Red. E. TOMCZYK. Katowice 2000. Informacje na temat wykopalisk znaleźć można również w pracach B. Badury, J. Pietrzaka i innych osób, publikowane w różnych latach na łamach „Materiałów Wczesnośredniowiecznych”, „Ziemi Śląskiej” i „Przeglądu Antropologicznego”.

¹⁸ Por. m.in.: *Korzenie gospodarki w Dąbrowie Górniczej – kapitał zagraniczny w stuletniej historii miasta. Materiały konferencji naukowej 6 września 2012 r.* Dąbrowa Górnicza 2012; *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*. T. 2. Red. P.P. ZAGOŹDZON, M. MA DZIARZ. Wrocław 2009; A. RYBAK: *Państwowe górnictwo galmanu na terenie Dąbrowy Górniczej w XIX wieku*. Dąbrowa Górnicza 2002; J. JAROS: *Dzieje zagłębiowskiego górnictwa węglowego*. W: „Ziemia Będzińska. Przeszłość. Teraźniejszość. Kultura”. T. 2. Będzin 1969; J. JAROS: *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*. Katowice 1984; M. ŁABUZ: *Zarys powstania i rozwoju rządowego przemysłu węglowego w Dąbrowie Górniczej do 1876 r.* W: „Studia i materiały z dziejów Śląska”. T. 12. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973; M. NITA: *Źródła do badań statystycznych produkcji i zatrudnienia w przemyśle górnico-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2000, nr 2; S. BIELICKI: *Kopalnie węgla kamiennego w Dąbrowie Górniczej (1785–1995)*. „Dąbrowski Magazyn Historyczny” 2008, nr 5; A. RYBAK: *Strzemieszyce Małe – Srebrna Perła Dąbrowy Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 2011.

¹⁹ Por. J. ZIEMBA: *Dąbrowska „Szygarka”. Monografia Szkoły Górniczej w Dąbrowie Górniczej*. Katowice 1958; *I Liceum Ogólnokształcące im. W. Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 1996; A. RYBAK: *Z dziejów oświaty na terenie Strzemieszyc Małych 1820–2000*. Dąbrowa Górnicza 2002; M. TRĄBA: *Szkoła Podstawowa nr 2 im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. „Muzeum Szkolne” 29 [wkładka do czasopisma „Wiadomości Historyczne” 1997, nr 5]; M. SZANIAWSKI: *Historia Szkoły Podstawowej nr 5 (dawniej 1) w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. „Muzeum Szkolne” 37 [wkładka do czasopisma „Wiadomości Historyczne” 1999, nr 3].

sportu i turystyki²⁰, życia religijnego²¹, ruchu robotniczego, Żydów²² oraz rozwoju gospodarczo-społecznego miasta²³. Karty z dziejów jej historii zamieszczono też po części w opracowaniach poświęconych Zagłębiu Dąbrowskiemu, redagowanych przez Jana Walczaka²⁴, Marka Barańskiego²⁵, Zbigniewa Studenckiego i Zygmunta Woźniczkę²⁶, Bogdana Cimałę i Zbigniewa Studenckiego²⁷ oraz Adama Kałużę²⁸. Opracowano i wydano też jej *Encyklopedię*²⁹, niektóre legendy³⁰, jak również prace o charakterze albumowym czy monograficznym, tak poświęcone całemu miastu³¹, niektórym jego zakładom³², jak i kościo-

²⁰ Por. *Sport w Strzemieszycach*. Red. D. KMIOTEK, J. KMIOTEK. Dąbrowa Górnicza 2009; W. STAROŚCIAK: *Z dziejów sportu i kultury fizycznej w Dąbrowie Górniczej*. Wyd. III. Dąbrowa Górnicza 2012; M. PONCZEK: *Rozwój kultury fizycznej w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1939*. Katowice 1992; IDEM: *Z genezy polskiej turystyki zorganizowanej i niezorganizowanej w Zagłębiu Dąbrowskim (do 1939 r.)*. W: *Przeszłość polskiej kultury fizycznej*. Red. M. ORLEWICZ-MUSIAŁ, R. WASZTYL. Kraków 2000; M. PONCZEK: *Z dziejów piłki nożnej w Zagłębiu Dąbrowskim podczas II wojny światowej*. Sosnowiec 1992.

²¹ Por. *Informator jubileuszowy diecezji sosnowieckiej. W 20. rocznicę powstania 1992–2012*. Red. T. ZMARZŁY. Sosnowiec 2012; IDEM: *Ze skarbcza diecezji sosnowieckiej. Miejsca święte. Częstochowa 2011; Aktywność społeczno-kulturalna Kościołów i grup wyznaniowych w Polsce XIX i XX wieku*. Red. M. MEDUCKA, R. RENZ. Kielce 1995; J. ZWIĄZEK: *Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie II Rzeczypospolitej*. Częstochowa 1990.

²² Por. m.in.: *Żydzi w Zagłębiu. Żyli wśród nas, mieszkali i zginęli*. Red. J. PRZEMSA-ZIELIŃSKI. Sosnowiec 1993; *Zagłada Żydów zagłębiowskich*. Red. A. NAMYSŁO. Będzin 2004; K. URBAŃSKI: *Gminy żydowskie Zagłębia Dąbrowskiego w II Rzeczypospolitej*. Sosnowiec 2007, s. 15–17.

²³ Całość literatury dotyczącej tych dwu kwestii zamieszczono w: *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 646–657.

²⁴ *Zagłębie Dąbrowskie zanim powstało. (Od pradziejów do końca XVIII wieku)*. Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2007; *Zagłębie Dąbrowskie w czasach zaborów i walk o niepodległość (do 1918 roku)*. Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2004; *Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*. Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2005.

²⁵ *Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*. Red. M. BARAŃSKI. Katowice 2001.

²⁶ *Zagłębie Dąbrowskie w latach II wojny światowej. Wybrane problemy*. Red. Z. STUDENCKI, Z. WOŹNICZKA. Sosnowiec 2009.

²⁷ *Zagłębie Dąbrowskie a plebiscyt i powstania śląskie z perspektywy 90-lecia*. Red. B. CI-MAŁA, Z. STUDENCKI. Sosnowiec 2011.

²⁸ A. KAŁUŻA: *Przeciw carowi! Rok 1905 w Zagłębiu Dąbrowskim*. Sosnowiec 2005.

²⁹ *Encyklopedia Dąbrowy Górniczej A–Z*. T. 1. Red. S. POBIDEL. Dąbrowa Górnicza 1996.

³⁰ Por. *Legendy Dąbrowy Górniczej*. Red. D. KMIOTEK, M. BUDNY. Dąbrowa Górnicza 2010; *Podania i opowieści Zagłębia Dąbrowskiego*. Red. M. i D. CZUBALOWIE. Katowice 1984; *Ząbkowice w dokumentach historycznych i wspomnieniach mieszkańców*. Red. M. SROMEK. Dąbrowa Górnicza-Ząbkowice 2010.

³¹ *Dąbrowa Górnicza w fotografii*. Dąbrowa Górnicza 1996 (wydane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Dąbrowie Górniczej); D. KMIOTEK, J. KMIOTEK: *Ukłony z Dąbrowy*. Dąbrowa Górnicza 2003.

³² *Huta Bankowa. Monografia*. Dąbrowa Górnicza 2004.

łom³³. Obraz miasta zarysowano na kilku stronach *Spacerownika po Śląsku, Zagłębiu i Podbeskidziu*³⁴, ale znacznie więcej miejsca poświęcono mu na kartach różnego rodzaju folderów i informatorów³⁵, serii wydawniczej³⁶, na łamach pism o charakterze popularnonaukowym³⁷ oraz w różnego rodzaju pracach poświęconych gospodarzom miasta, wybitnym dąbrowianom czy mieszkańcom Dąbrowy Górniczej³⁸, jak również najciekawszym zabytkom miasta³⁹. Wiele cennych informacji o samej Dąbrowie, jak i o jej środowisku przyrodniczym i atrakcjach turystycznych, znaleźć można również w pracach biologów, ekolo-

³³ Por. M. TRĄBA: *Historia Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach (1911–2011)*. Katowice 2011; M. TRĄBA: *Źródła do dziejów parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. Sosnowiec 2009; J.J. BRZOST: *100 lat parafii p.w. Zesłania Ducha Świętego w Ząbkowicach*. Dąbrowa Górnicza-Ząbkowice 2010; D. ROSIŃSKA: *Dzieje parafii w Golonogu w latach 1675–1951*. „Dąbrowski Magazyn Historyczny” 2008, nr 4; M. TRĄBA: *Koronacja figury Matki Bożej Anielskiej w Dąbrowie Górniczej (19 maja 1968 roku)*. Dąbrowa Górnicza 2008; Z. WOŹNIAK: *Dzieje parafii pw. św. M.M. Kolbego w Dąbrowie Górniczej-Mydlicach 1981–2007*. Dąbrowa Górnicza 2008; *Sanktuarium św. Antoniego z Padwy w Dąbrowie Górniczej-Golonogu. Przewodnik*. Dąbrowa Górnicza 2003; B. KRASNOWOLSKI: *Początki parafii Chrystusa Króla i św. Józefa w Dąbrowie Górniczej na tle dziejów miasta po 1918 r.* „Nasza Przeszość” 2003, t. 99; B. KRASNOWOLSKI: *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Golonogu. Ze studiów nad tradycjami kultury religijnej Zagłębia Dąbrowskiego*. „Nasza Przeszość” 2002, t. 97.

³⁴ *Spacerownik po Śląsku, Zagłębiu i Podbeskidziu*. Red. B. ŻUREK. Inowrocław 2008, Biblioteka „Gazety Wyborczej”.

³⁵ Np. *Dąbrowa Górnicza. Miasto z osobowością* [b.r.w.]; *Dąbrowa Górnicza*. Red. J. TUBIELEWICZ. Bydgoszcz 1994. Tego rodzaju prace wydawane są z różnych okazji, a zwłaszcza przed wyborami samorządowymi.

³⁶ Zaliczyć do nich należy przede wszystkim osiem numerów serii: „Echo Dawnych Strzemieszyc”. Wydawcą ich pozostaje strzemieszycka firma P.H.U. „DIKAPA”.

³⁷ Zaliczyć do nich należy m.in.: A. WRONKOWICZ: *Łęczanie*. „Zeszyty Muzeum Miejskiego »Szttygarka«”. Vol. 5. Dąbrowa Górnicza 2001; „Ekspres Zagłębiowski. Niezależna Gazeta Miłośników Regionu Zagłębia Dąbrowskiego” wydawany przez oficynę wydawniczą SOWA-PRESS oraz „Głos Serca” – miesięcznik parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach.

³⁸ Cz. RYSZKA: *Prałat Grzegorz Augustynik. Twórca perły Zagłębia*. Dąbrowa Górnicza 2009; *Galeria zasłużonych Dąbrowian*. „Zeszyty Muzeum Miejskiego »Szttygarka«”. Vol. 11. Dąbrowa Górnicza 2006; W. STAROŚCIAK: *Prezydenci Dąbrowy Górniczej*. „Zeszyty Muzeum Miejskiego »Szttygarka«”. Vol. 4. Dąbrowa Górnicza 2000; I. ŁĘCZEK: *Dąbrowiaczy znani i mniej znani*. Sosnowiec 2010; IDEM: *Gospodarze, prezydenci i przewodniczący Dąbrowy Górniczej*. Sosnowiec 2002; B. JAMROZIK: *Adam Piwowar (1874–1939). Działacz społeczno-polityczny Zagłębia Dąbrowskiego*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem dra hab. prof. UŚ S. Fertacza. Katowice 2012. Maszynopis w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

³⁹ Por. m.in.: *Najciekawsze zabytki i pomniki Dąbrowy Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 2006; *Katalog zabytków techniki przemysłowej Zagłębia Dąbrowskiego*. Dąbrowa Górnicza 2012. Nie wspomniano natomiast o zabytkach Dąbrowy w pracy *Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego*. Turystyczny Portal Województwa Śląskiego: www.gosilesia.pl (dostęp: 17.03.2017).

gów i geografów⁴⁰. Wspomniane wyżej prace, to zarówno naukowe opracowania monograficzne, zaprezentowane na podstawie przeprowadzonych badań źródłowych, szkice monograficzne, jak i dzieła miejscowych popularyzatorów historii. Inicjatorem a jednocześnie wydawcą wielu opracowań popularnonaukowych czy albumów, były i nadal pozostają m.in.: dąbrowskie Muzeum „Sztugarka”, Urząd Miejski w Dąbrowie Górniczej, firma „DIKAPA” ze Strzemieszyc, Miejska Biblioteka Publiczna oraz sosnowiecka oficyna wydawnicza „SOWA PRESS”, jak i sami autorzy.

Dąbrowa Górnicza – jako niezwykle ciekawy i charakterystyczny obszar leżący po drugiej stronie Brynicy, na wschodnich obrzeżach Górnego Śląska – była miejscem akcji kilku utworów wybitnych pisarzy okresu międzywojennego, m.in.: Juliusza Kadena-Bandrowskiego (w utworze *Czarne skrzydła* opisał on najtragiczniejszą w dziejach Zagłębia katastrofę górniczą, która wydarzyła się w 1923 roku w kop. „Reden”), Gabrieli Zapolskiej (*W Dąbrowie Górniczej*), Stefana Żeromskiego (*Ludzie bezdomni*, *Popioły*, *Róża*), Marii Konopnickiej (*Dym*, *Hanysek*) i Władysława Broniewskiego (*Zagłębie Dąbrowskie*)⁴¹. W Dąbrowie Górniczej niektórzy autorzy ww. prac mieszkali. Wielokrotnie przebywał w niej marszałek Józef Piłsudski i jego żona Aleksandra⁴², a jej najbardziej charakterystyczny region, czyli tereny Pustyni Błędowskiej stanowiły w latach 60. XX wieku plenery do filmu Jerzego Kawalerowicza pt. *Faraon*. W 1999 roku w ramach międzynarodowych manewrów ćwiczenia odbywały tu wojska NATO⁴³.

⁴⁰ Por. m.in.: P. CEMPULIK, K. SKOWROŃSKA, M. KARETTA: *Piękno Dąbrowy Górniczej. Ptaki*. Wyd. II. Krzeszowice 2013; T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMONOW, J. WACH: *Pustynia Błędowska. Fenomen polskiego krajobrazu*. Krzeszowice 2013; S. MICHALIK: *Pustynia Błędowska*. „Poznaj Swój Kraj” 1985, nr 7; A. CZYŁOK, O. RACHMANOW: *Koncepcja czynnej ochrony walorów przyrodniczych Pustyni Błędowskiej*. W: *Środowisko przyrodnicze wobec zagrożeń antropogenicznych*. Red. T. SZCZYPEK. Sosnowiec 2005; T. SZCZYPEK, S. WIKA: *O konieczności ochrony krajobrazu Pustyni Błędowskiej*. W: *Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. Red. K. BAŁ, M. BRODA, G. MORCINEK, Dąbrowa Górnicza 1995; F. CELIŃSKI, A. CZYŁOK, A. KUBAJAK: *Przewodnik przyrodniczy po Dąbrowie Górniczej*. Krzeszowice 2013; F. CZYŁOK, A. TYC: *Koncepcja sieci ekologicznej miasta Dąbrowa Górnicza. Kształtowanie środowiska geograficznego oraz ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Biologii i Ochrony Środowiska oraz Wydziału Nauk o Ziemi” 2009, nr 40; J. SZWEDO, G. WOŹNIAK, A. KUBAJAK, H. WYPARŁO, W. RAK: *Ścieżki dydaktyczne po terenach rekultywowanych Kopalni Piasku „Szcakowa” S.A. Propozycja zajęć dydaktycznych z ekologii i odbudowy zdegradowanego środowiska*. Jaworzno-Szcakowa 1995.

⁴¹ Por. m.in.: J. PIERZCHAŁA: *Zagłębie Dąbrowskie w literaturze polskiej*. W: „Ziemia Będzińska. Przeszłość. Terażniejszość. Kultura”. T. 3. Będzin 1970.

⁴² I. ŁECZEK: *Dąbrowiaczy znani i mniej znani...*, s. 62–63.

⁴³ www.idabrawa.pl, s. 6 (dostęp: 06.02.2014).

Położenie geograficzne

Dąbrowa Górnicza leży w południowo-wschodniej części województwa śląskiego nad Czarną i Białą Przemszą, na powierzchni 188,73 km², na wschodnim krańcu Górnośląskiego Związku Metropolitalnego, z czego 187 ha to tereny objęte Katowicką Specjalną Strefą Ekonomiczną, Podstrefą Sosnowiecko-Dąbrowską. Jej obszar zamieszkuje 122 845 mieszkańców. Średnia gęstość zaludnienia wynosi 653 osoby/1 km². I chociaż zajmuje ona tylko 1,5% powierzchni województwa, to mieszka w niej około 2,5% jego mieszkańców, przy gęstości zaludnienia dwa razy większej niż w skali całego województwa, ale najmniejszej ze wszystkich jego 19 powiatów ziemskich⁴⁴.

Położenie geograficzne Dąbrowy Górniczej wyznaczają współrzędne: 50 stopni i 20 minut szerokości geograficznej północnej oraz 19 stopni i 13 minut długości geograficznej wschodniej⁴⁵. Najbardziej wysunięty na północ punkt miasta znajduje się w Gliniankach, w dzielnicy Trzebieszawice, tuż przy granicy miasta z miejscowością Sulikowskie, należącej już do gminy Siewierz. Punkt najbardziej wysunięty na południe znajduje się przy ujściu potoku Jamki do Bobrka w dzielnicy Strzemieszyce Wielkie, przy granicy miasta z Sosnowcem. Najbardziej wysunięty punkt na zachód, znajduje się w Zielonej w dzielnicy Dąbrowa Górnicza, tuż przy granicy z Będzinem, w widłach Pogorii i Czarnej Przemszy. Natomiast najbardziej na wschód jest wysunięty Kozi Róg w dzielnicy Błędów, pozostający częścią Pustyni Błędowskiej, przy granicy z miejscowością Klucze należącej do województwa małopolskiego.

Dąbrowa Górnicza leży na północny-wschód od Katowic, we wschodniej części Wyżyny Śląskiej, zajmując głównie południowo-wschodnią część Kotliny Dąbrowskiej, urozmaiconą Wzgórzem Gołonoskim, osiągamym wysokość 335 m n.p.m., (zajmując tym samym centralny obszar dzielnicy Gołonóg) o powierzchni 6,45 ha. Na północnym-wschodzie obszar miasta opiera się o wschodnią część Garbu Tarnogórskiego, od wschodu o krawędź Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, a niewielki jego południowo-zachodni fragment, usytuowany jest

⁴⁴ Dane na podstawie: www.idabrowa.pl, s. 9. Nieco inne są dane z roku 2008 przedstawione w: *Województwo śląskie. Mapa województwa śląskiego (Silesian voivodeship road map)*. Wydawnictwo Kartograficzne. Katowice 2009. Por. J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast polskich*. Warszawa 1995, s. 127. Najwięcej mieszkańców, bo ponad 152 000, miała Dąbrowa w 1982 roku. W 2016 roku mieszkało w niej 122 451 osób. Por. http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza (dostęp: 12.03.2017). Natomiast zliczając liczbę ludności w poszczególnych dzielnicach, podaną przez Urząd Miejski przy prezentacji Dąbrowskiego Budżetu Partycypacyjnego, można stwierdzić, iż w końcu 2016 roku w mieście tym mieszkało 120 000 osób. Por. www.twojadabrowa.pl, s. 6–8 (dostęp: 16.03.2017).

⁴⁵ *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 17. Rozciągłość południkowa wynosi 9 stopni i 22 sekundy, a równoleżnikowa 20 minut i 58 sekund, co stanowi odpowiednio: 17,8 km i 23,6 km.

na Płaskowyżu Bytomsko-Katowickim⁴⁶. Takie położenie powoduje, że jej teren odznacza się dużym zróżnicowaniem wzniesień: od 257 m n.p.m. na dnie potoku Pogoria, w miejscu jego przecięcia z zachodnią granicą miasta, do 390 m n.p.m. na północny-wschód od dzielnicy Łosień, przy czym wzniesienia powyżej 300 m n.p.m. spotkać można także w wielu innych miejscach: 374 m, 366 m i 343 m n.p.m. w północno-wschodniej części miasta osiagają: Trzebiesławicka Góra, Bukowa Góra i Ostra Góra (w dzielnicy Trzebiesławice), wzniesienie leżące na północny-zachód od Lasu Bienia ma wysokość 363 m n.p.m. (w dzielnicy Ząbkowice), 330 m n.p.m. ma Srocza Góra, leżąca w południowej części miasta (w dzielnicy Strzemieszyce), 350 m n.p.m. osiąga Tomanówka, leżąca tuż obok wschodniej granicy miasta ze Sławkowem, a 339 m n.p.m. – Pańska Góra w dzielnicy Ujejsce. Natomiast Góra Bordowicza, znajdująca się na zachód od Strzemieszyc Małych, leży na wysokości 326 m n.p.m.

Zachodnia i południowa część Dąbrowy należy do terenów najbardziej zurbanizowanych. Ponadto, w zachodniej jej części zalegają duże zbiorniki wodne, a północne i wschodnie obszary to w dużej mierze tereny zielone. Z kolei jej część centralną, na obszarze ponad 13 km² usytuowanym między Strzemieszycami Wielkimi a Ząbkowicami, zajmują tereny Alcelor Mittal Poland S.A. (dawnej huty „Katowice”) i koksowni „Przyjaźń” Sp. z o.o.⁴⁷

Dąbrowa Górnicza należy do miast położonych w lewobrzeżnym obszarze dopływów Wisły. Z północy na południe, na granicy z gminą Psary i z Będzinem, płynie Czarna Przemsza z mniejszymi dopływami, głównie Trzebyczką, Centurią i Pogorią. Na południowo-wschodnim cyplu jej powierzchni, ze wschodu na zachód, na długości 64 km, płynie Biała Przemsza (przecinając Pustynię Błędownską), zbierająca na południowej granicy miasta z Sosnowcem wody swego prawego dopływu, czyli Bobrka. Źródłami naturalnymi pozostają natomiast inne mniejsze strumienie i rzeczki, a przede wszystkim źródelka na Wywierzyskach, usytuowane w południowo-wschodniej części miasta (w Strzemieszycach), które dają początek niewielkiemu strumieniowi – z czystymi źródlanymi wodami – nazywanym Płuczka. Te jednak, połączone ze ściekami huty „Katowice” już poza obrzeżami granicy miasta (na terenie Sławkowa) oraz wodami Rakówki, zasilają wody Bobrka, płynącego na południu Dąbrowy, na granicy z Sosnowcem. Wody płynące i różne strumienie (wśród nich niewymienione wyżej to: Babia Ława, Biała, Jamki i Strumień Błędownski) zajmują 0,2% powierzchni miasta. W jego północno-zachodniej części, na zalanych obszarach dużych wyrobisk popiaskowych, powstał zespół zbiorników wodnych o na-

⁴⁶ J. KONDRACKI: *Geografia fizyczna Polski*. Wyd. III. Warszawa 1978, s. 374–375; T. SZCZYPEK, S. WIKĄ, A. CZYŁOK, O. RACHMANOW, J. WACH: *Pustynia Błędownska...*, s. 16. Por. J. CABALA: *Budowa geologiczna Zagłębia Dąbrowskiego i jej wpływ na przyrodę nieożywioną*. W: *Przyroda Zagłębia*. Red. W. KISIEL, P. MAJERSKI. Sosnowiec 2012.

⁴⁷ Dane na podstawie mapy: *Dąbrowa Górnicza. Dębowy Świat dla aktywnych...*; J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast polskich*. Warszawa 1998, s. 127.

zwach: Pogoria I, II, III oraz największy – Pogoria IV (nazywany też Kuźnicą Warężyńską). One to są zasilane przez rzeczkę Pogorię, lewy dopływ Czarnej Przemszy. W najbardziej wysuniętej na wschód części miasta rozpoczyna się Pustynia Błędowska, przecięta prawie równoleżnikowo doliną Białej Przemszy. Jednak tylko 14,5 ha z 684 ha jej powierzchni (2,1%), leży na obszarze Dąbrowy w dzielnicy Błędów⁴⁸, a pozostałe jej tereny należą do gminy Klucze (pow. olkuski, woj. małopolskie).

Położenie miasta – leżącego głównie na Wyżynie Śląskiej – jest dość urozmaicone, bo rejonu niżej położone, często zalesione, przecinane są ponad 300-metrowymi „górami”, różnego rodzaju akwenami wodnymi oraz lasami, drogami krajowymi i lokalnymi, starymi i nowymi drogami kolejowymi, terenami wysoce uprzemysłowionymi, gruntami rolnymi i nieużytkami oraz zwartą zabudową, tak miejskich bloków, jak i jednorodzinnych domków, budowanych na przestrzeni ponad stu lat w różnym stylu i z różnych materiałów. Jeszcze w końcu XX wieku 40% powierzchni miasta zajmowały użytki rolne⁴⁹, chociaż w wielu miejscach ówczesne grunty rolne – jako tereny piaszczyste, kamieniste lub bagienne – zaliczano do V i VI klasy. W 2014 roku obszar gruntów rolnych – z różnych przyczyn – znacznie się zmniejszył.

Przynależność administracyjna i usytuowanie miasta. Szlaki komunikacyjne

Po upadku Rzeczypospolitej w 1795 roku – mieszkańcy Dąbrowy oraz pozostałych ziem późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego – jako część Nowego Śląska – zostali poddani króla Prus i włączeni do państwa Hohenzollernów. W 1815 roku, po trudnych latach wojen napoleońskich i funkcjonowania Księstwa Warszawskiego, ziemię tę – jako część Królestwa Polskiego – przyłączono do rosyjskiej monarchii Romanowych. Wtedy to wieś Dąbrowa stała się siedzibą utworzonej (jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego) zbiorowej Gminy Olkusko-Siewierskiej, w 1864 roku – siedzibą Gminy Osad Górniczych, a dziesięć lat później (w 1874 roku) obszar Starej Dąbrowy i Gminy Osad Górniczych dał początek funkcjonowaniu Gminy Górniczej, którą powiększono o samodzielne dotąd wsie: Modrzejów, Niwka, Sielec, Zagórze oraz rozwijające się skupiska ludności zatrudnionej w przemyśle: Bobrek, Dańdówka, Józefów,

⁴⁸ A. CZYŁOK, A. TYC, A. KUBAJAK: *Przewodnik przyrodniczy po Dąbrowie Górniczej*. Krzeszowice 2013, s. 26–27; T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMANOW, J. WACH: *Pustynia Błędowska...*, s. 16.

⁴⁹ J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast...*, s. 127.

Konstantynów, Klimontów, Niepiekło i Śródula. W 1903 roku odłączono od Dąbrowy Śródulę, Sielec i Konstantynów, a w 1909 roku kolejne wsie i osady: Zagórze, Niwkę, Modrzejów, Klimontów, Dańdówkę, Józefów i Bobrek, i przyłączono do powstałego w 1901 r. miasta Sosnowiec. Dlatego w 1909 roku w skład Gminy Górniczej wchodziły tylko wsie: Dąbrowa, Stara Dąbrowa i Niepiekło oraz kolonie: Bankowa, Koszelew, Łabecka, Huty Cynkowe, Mydlice, Gliniaki i Dębniaki. W 1915 roku obszar Gminy Górniczej poszerzono o Koszelew, Ksawerę i Warpie⁵⁰. Jednak prawa miejskie Dąbrowa otrzymała dopiero 18 sierpnia 1916 roku od wodza armii wojsk węgierskich, a zatem od okupujących ten teren w czasie I wojny światowej władz austro-węgierskich. Jej burmistrzem został Edward Kosiński. W skład powstałego miasta wchodziły: wieś Stara Dąbrowa i kolonie: Miejskie, Huta Bankowa, Huty Cynkowe, Mydlice, Koszelew, Ksawera Miejska, Ksawera Wiejska, Łabecka, Glinianki, Staszic Stary, Staszic Nowy, cmentarz grzebalny, Reden oraz Warpie. Obszar ten – stanowiący część dawnej piotrkowskiej guberni rosyjskiej i powiatu będzińskiego – zamieszkiwało wtedy około 3000 ludzi. Stał się również siedzibą gminy zbiorowej liczącej 11 wsi z prawie 150 000 mieszkańców⁵¹. Po zaliczeniu Dąbrowy w 1919 roku do miast I kategorii, gospodarzem, czyli już prezydentem, został Adam Piwowar – doktor geologii, profesor dąbrowskiej „Szttygarki”. I w tym też roku miasto otrzymało nazwę Dąbrowa Górnicza⁵². Jednak w 1923 roku jej obszar zmniejszył się wskutek przyłączenia do Będzina kolonii: Ksawera, Warpie, Huty Cynkowe, części Mydlic, Koszelewa i kop. „Koszelew”. Swoistego rodzaju „rekompensatą” za poniesione straty terytorialne, było przyłączenie do Dąbrowy małych kolonii: Dębniaki, Korzeniec z kop. „Jan” i Gzichów-Zielona. Zmiany te istotnie uszczupliły jej obszar⁵³, w 1924 roku zajmowała ona bowiem powierzchnię 8,3 km², stanowiąc jednocześnie część powiatu będzińskiego i województwa kieleckiego⁵⁴.

8 października 1939 roku Dąbrowa Górnicza oraz pozostałe ziemie Zagłębia Dąbrowskiego weszły w skład tzw. ziem wcielonych do III Rzeszy, a następnie przyłączone do rejencji katowickiej⁵⁵. Po wyzwoleniu w 1945 roku, została ona

⁵⁰ http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza, s. 2–7 (dostęp: 12.03.2017); *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*, s. 33–34.

⁵¹ W. STAROŚCIAK: *280 lat Dąbrowy Górniczej...*, s. 63.

⁵² *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*, s. 33–34, 37; M. KANTOR-MIRSKI: *Dąbrowa Górnicza...*, s. 91–92.

⁵³ M. KANTOR-MIRSKI: *Dąbrowa Górnicza...*, s. 92; W. STAROŚCIAK: *Prezydenci Dąbrowy Górniczej...*, s. 8–9.

⁵⁴ Co charakterystyczne, cały międzywojenny obszar Zagłębia i województwa kieleckiego podlegał początkowo Kuratorium Okręgu Szkolnego w Warszawie, a od 1927 roku w Krakowie. Por. A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Szkolnictwo powszechne w województwie śląskim i w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym*. W: *Śląsko-zagłębiowskie konfrontacje historyczne (XIX–XX wiek)*. Red. M.W. WANATOWICZ. Katowice 1999, s. 99–102.

⁵⁵ Por. R. KACZMAREK: *Górny Śląsk podczas II wojny światowej*. Katowice 2006.

wraz z całym Zagłębiem – przy istotnym wsparciu urodzonego w tym mieście gen. Aleksandra Zawadzkiego – włączona do województwa śląskiego (nazywanego też województwem śląsko-dąbrowskim⁵⁶), przy czym już w 1949 roku uzyskała status powiatu miejskiego. Od 1950 do 30 maja 1975 roku wchodziła w skład tzw. dużego województwa katowickiego⁵⁷. Po nowej reformie administracyjnej PRL, czyli od 1 czerwca 1975 roku, stała się częścią tzw. drugiego województwa katowickiego⁵⁸, przy czym w latach 1975–1998 znacznie powiększał się jej obszar, co należy łączyć z rozpoczętą budową huty „Katowice”. Jednak to „przyłączanie” pobliskich osad czy miejscowości rozpoczęło się znacznie wcześniej. W 1963 roku w granice miasta weszła dzielnica Pogoria; w 1975 roku gminy: Gołonóg (jego część przyłączono do Dąbrowy już w 1953 roku), Strzemieszyce Małe i miasto Strzemieszyce Wielkie (prawa miejskie posiadały one w latach 1954–1975, a ich niewielką część przyłączono do Dąbrowy też w 1953 roku); w 1977 roku także miasto (1962–1977) Ząbkowice oraz sołectwa: Antoniów, Bugaj, Błędów, Kuźniczka Nowa, Łazy Błędowskie, Łęka, Łosień, Okradzionów, Rudy, Sikorka, Tucznawa i Ujejsce, a nawet miasteczko Sławków. I wtedy miasto Dąbrowa Górnicza zajmowało obszar 209 km². Sławków przestał być częścią Dąbrowy w 1984 roku, ale wtedy do niej przyłączono wsie Marianki i Ratanice. W 1991 roku do Dąbrowy – wskutek prośby mieszkańców – włączono Trzebiesławice⁵⁹.

W 1999 roku miasto Dąbrowa Górnicza – jako powiat grodzki – weszło w skład województwa śląskiego. Swój rozległy obszar zawdzięczało przyłączeniu wielu miejscowości, w tym także dwu dawnych miast powiatu będzińskiego⁶⁰. Tu należy zaznaczyć, że początki wielu z nich sięgają czasów średniowiecza. Z kolei osadnictwo na pobliskich jego obszarach rozwijało się jeszcze w okresie wcześniejszym.

Miasto Dąbrowa Górnicza od wschodu graniczy z gminami Bolesław i Klucze (pow. olkuski, woj. małopolskie) oraz ze Sławkowem (należącym do pow. będzińskiego); od południa z Sosnowcem, od zachodu z Będzinem i gminą Psary (pow. będziński), a od północy z gminami Mierzęcice i Siewierz (przy-

⁵⁶ Por. *Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*. Red. A. DZIUROK, R. KACZMAREK. Katowice 2007.

⁵⁷ Należy tu podać, że w latach 1953–1956 podlegała ona władzom wojewódzkim w Stalinogrodzie i pozostawała częścią województwa stalinogrodzkiego. Por. Z. WOŹNICZKA: *Represje wobec mieszkańców Górnego Śląska*. W: *Śląska codzienność po II wojnie światowej*. Red. Z. WOŹNICZKA. Katowice 2006, s. 95–96.

⁵⁸ Por. A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Województwo śląskie i jego specyfika (1922–2011)*. „Wiadomości Historyczne” 2011, nr 2, s. 51–65.

⁵⁹ *Ząbkowice w dokumentach historycznych i wspomnieniach mieszkańców...*, s. 15.

⁶⁰ Były to: Strzemieszyce Wielkie i Ząbkowice (nazywane też po II wojnie światowej Śląskimi). Por. *Miasta polskie w tysiącleciu*. T. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 473, 486; J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast...*, s. 127–129; M. MARZEC: *Ząbkowice i okolica pogranicza krakowsko-śląskiego od czasów zamierchłych do 1991 r.* Gliwice 1999.

należącymi również do pow. będzińskiego) oraz z gminą Łazy (pow. zawierciański, woj. śląskie). W niektórych miejscach naturalne granice miasta wyznaczają rzeki, potoki i obszary leśne. Tylko granica z Będzinem i Sosnowcem jest sztuczna wskutek występującej tu zwartej zabudowy⁶¹.

W 2014 roku 26 dzielnicami Dąbrowy Górniczej pozostają: Antoniów, Błędów, Bugaj, Centrum, Dziewiąty (Zielona-Korzeniec), Gołonóg, Korzeniec, Kuźniczka Nowa, Łazy Błędowskie, Łęka, Łęknice, Łosień, Marianki, Mydlice, Okradzionów, Piekło, Ratanice, Reden, Sikorka, Strzemieszycze Małe, Strzemieszycze Wielkie, Trzebieszawice, Trzydziesty, Tucznawa, Ujejsce i Ząbkowice⁶².

Nazwy poszczególnych dzielnic to w większości nazwy starych wsi, osad, przysiółków, kolonii a nawet – o czym wcześniej wspomniano – miejscowości posiadających niegdyś prawa miejskie. Pochodzą one od: funkcjonującej tu kopalni (np. Reden), ukształtowania terenu (Ząbkowice), ich założycieli, pierwszych mieszkańców, czy obszaru stanowiącego niegdyś zwarte skupisko bloków mieszkalnych (Dziewiąty, Trzydziesty). Wiele z tych dzielnic posiada swoje legendy, w których pojawiają się wydarzenia i postacie historyczne, od najazdów Tatarów w XIII wieku po lata II wojny światowej⁶³.

Przez Dąbrowę Górniczą przebiega kilka ważnych szlaków komunikacyjnych: drogowych i kolejowych. W południowej części miasta, ze wschodu na zachód biegnie droga krajowa nr 94 (E-40) z Krakowa do Katowic (będąca częścią dawnego szlaku handlowego wschód-zachód, prowadzącego z Olkusa do Będzina), a w jego zachodniej części, z południa na północ, przebiega droga krajowa nr 1 (S1) z Cieszyna przez Częstochowę do Warszawy. Również w zachodniej części miasta, z północy na południe przebiega fragment starej (z roku 1848) linii kolejowej nazywanej niegdyś Droga Żelazną Warszawsko-Wiedeńską⁶⁴, bo prowadzącej z Warszawy do Wiednia (z obecnymi przystankami: Dąbrowa Górnicza Południowa, Dąbrowa Górnicza Tworzeń, Dąbrowa Górnicza Ząbkowice), łączącej się tuż przed Ząbkowicami z jej odnogą zbudowaną w roku 1859, a komunikującą Katowice i cały – ówczesny pruski Śląsk z Zagłębiem i Warszawą (ze stacją w Dąbrowie Górniczej i przystankiem kolejowym Dąbrowa Górnicza-Gołonóg). Obecnie jest to fragment głównego szlaku północ-południe, prowadzącego z polskiego Wybrzeża i Warszawy do Europy Południowej. Z kolei, na niewielkim obszarze w południowej części miasta, tuż obok granicy z Sosnowcem (w Grabocinie), przez Strzemieszycze do granicy ze

⁶¹ *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 17.

⁶² Dzielnicom tym poświęcono nieco uwagi w pracy: *Ząbkowice w dokumentach historycznych...*, s. 5–48. Natomiast Urząd Miejski prezentując w marcu 2017 roku Dąbrowski Budżet Partycypacyjny, podał 35 dzielnic. Por. www.twojadabrawa.pl, s. 6–8 (dostęp: 20.05.2017).

⁶³ Por. *Ząbkowice w dokumentach historycznych...*, rozdz. I; *Legendy Dąbrowy Górniczej...*

⁶⁴ Por. *Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska. 150 lat tradycji kolejnictwa w regionie częstochowskim*. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa–Katowice 1998, s. 10–11.

Sławkowem, prowadzi część dawnej linii kolejowej nazywanej niegdyś Droga Żelazną Iwanogrodzko-Dąbrowską (lub Dęblińsko-Dąbrowiecką), zbudowaną w latach 1885–1887, łączącą Zagłębie z Katowicami i całym przemysłowym Górnym Śląskiem – przez Strzemieszyce, Tunel, Kielce – z Dęblinem (dawnym Iwanogrodem) – czyli z centralnymi ziemiami dawnego Królestwa Polskiego (z obecnymi przystankami kolejowymi: Dąbrowa Górnicza-Strzemieszyce i Dąbrowa Górnicza Wschodnia – nazywana wcześniej Górniki). W 1909 roku zbudowano linię towarową – dzisiaj już nieistniejącą – prowadzącą z Sosnowca przez Zagórze (obecnie dzielnica Sosnowca) do stacji Dąbrowa Górnicza. W północnej części miasta przechodzi linia kolejowa Ząbkowice – Brzeziny Śląskie (budowana etapami w latach 1910–1942), obecnie bez ruchu osobowego. Wszystkie te linie w latach 1957–1967 zostały zelektryfikowane. Z kolei na niewielkim obszarze, w południowej części miasta, z tzw. Ciołkowizny (należącej do Sławkowa), poprzez Strzemieszyce, Okradzionów i Łękę, prowadzą od 1979 roku tzw. szerokie tory linii hutniczo-siarkowej, którymi m.in. transportuje się rudę żelaza przywożoną z Ukrainy dla potrzeb koksowni „Przyjaźń” i dawnej Huty „Katowice”. Ruda rozładowywana jest na terenie Ciołkowizny (dzielnica Sławkowa), ale ostatni odcinek transportowany jest tzw. taśmociągiem, mającym swój początek tuż obok tej stacji rozładunkowej, a prowadzącym przez Strzemieszyce Wielkie i Strzemieszyce Małe do samej huty, ponad „starą” i „nową” drogą (nr 94) wiodącą z Katowic do Krakowa. Ta szerokotorowa linia, tuż przed granicą Dąbrowy ze Sławkowem, rozgałęzia się i prowadzi na północ, przez Okradzionów, Łękę, Ciernie i Przymiarki, a już poza obszarem Dąbrowy (w miejscowości Wiesiołka w gminie Łazy w powiecie zawierciańskim) łączy się z dawną trasą warszawsko-wiedeńską⁶⁵. Od 1928 roku funkcjonuje w Dąbrowie Górniczej linia tramwajowa, prowadząca obecnie od dawnej Huty „Katowice” przez Gołonóg, Reden, Centrum Dąbrowy i dalej do Będzina i Sosnowca, a w Będzinie poprzez swą odnogę również do Czeladzi⁶⁶.

Miasto cechuje różnorodna zabudowa przemysłowa i mieszkaniowa, która jednak przeplata się z wieloma ciekawymi obszarami przyrodniczymi, terenami leśnymi, akwenami wodnymi i dawnymi obszarami rolnymi. Ma ono również swoje zabytki historyczne. To wszystko powoduje, że charakteryzuje się dość zróżnicowanym krajobrazem, dużą bioróżnorodnością, obejmującą tak rośliny, zwierzęta, jak i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, a jego obszar pozostaje mozaiką wielu siedlisk przedstawicieli różnych gatunków – także ściśle chronionych – flory i fauny⁶⁷.

⁶⁵ Por. *Mapa Dąbrowa Górnicza. Dębowy Świat dla aktywnych...*

⁶⁶ J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast...*, s. 129.

⁶⁷ Por. A. CZYŁOK, A. TYC, A. KUBAJAK: *Przewodnik przyrodniczy po Dąbrowie Górniczej...*; P. CEMPULIK, K. SKOWROŃSKA, M. KARETTA: *Piękno Dąbrowy Górniczej...*

Najważniejsze wydarzenia z przeszłości historycznej

Z przedwojennego *Przewodnika po Zagłębiu Dąbrowskim* wynika, że pierwotna osada rolniczo-hodowlana o nazwie Dąbrowa, położona była wśród otaczającego ją lasu dębowego, stąd nazwy dzielnic obecnego miasta: Dębniki i Zielona. Według legendy, próba zamiany nazwy wsi z „Dąbrowa” na „Koniecpolskie” nie udała się, m.in. wskutek interwencji czarnej działalności⁶⁸.

Pierwsza wzmianka o Dąbrowie została umieszczona w 1726 roku w dokumencie parafii pw. Świętej Trójcy w Będzinie, do której wieś należała. W nim to zapisano, że matką chrzestną była *Anna Lisowa – mieszkanka Dąbrowy*⁶⁹.

Znacznie starszy rodowód niż wieś Dąbrowa, mają inne dzielnice miasta. Swe początki w XII wieku lokują Trzebieszawice, w 1220 roku – Błędów (zapisy w kronikach bp. krakowskiego Iwo Odrowąża), w 1372 roku – Ujejsce, w XV wieku – Strzemieszyce Wielkie i Małe, Gołonóg, Ząbkowice oraz Sikorka, a w połowie XVI wieku – Łęka. Wiele osób uważa, że najstarszy jest Łosień, który najprawdopodobniej już w X wieku pozostawał średniowiecznym ośrodkiem wytopu metali.

Z mapy pochodzącej z 1799 roku wynika, że wieś o nazwie Stara Dąbrowa zlokalizowana była przy drodze prowadzącej ze Śląska do Krakowa. Takie jej usytuowanie spowodowało, że znajdowała się w niej starościńska karczma, kuźnia, studnia i kapliczka, a więc obiekty niezwykle ważne dla życia ówczesnych mieszkańców. W 1786 roku odkryto, że na obszarze wsi zalega jeden z najgrubszych w tym rejonie, bo liczący 20 m, pokład węglowy. Pruski okres w jej dziejach (1797–1807) zaowocował tym, że w 1796 roku z inicjatywy władz rozpoczęto budowę pierwszej na tych terenach odkrywkowej kopalni węgla kamiennego „Reden”. Nazwę taką otrzymała ona (a później także cała dzielnica) od nazwiska dyrektora górnictwa w rządzie pruskim hr. Fryderyka Wilhelma Redena. W latach 1816–1824 kopalnia została rozbudowana przez S. Staszica, a już wcześniej, w jej pobliżu zaczęła powstawać kolonia robotnicza i urzędnicza. Domy drewniane i murowane, otoczone niewielkimi ogródkami, powstawały wzdłuż prostych ulic, przecinających się często pod kątem 90 stopni. I one to z czasem zaczęły zajmować dosyć dużą przestrzeń, przemieniając ten obszar i tereny pobliskiej wsi w rozległe miejsce zamieszkania ludności, które powstawało według ściśle określonych założeń urbanistycznych⁷⁰. Dzięki kopalniom i hutom, dawna wieś rozrastała się terytorialnie i przybierała przemysłowy wygląd z charakterystycznymi kominami, dymami z hut, maszyn parowych i pieców cynkowych oraz domami nowych osiedli robotni-

⁶⁸ Informacje na podstawie: www.idabrowa.pl (dostęp: 16.03.2017).

⁶⁹ http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza (dostęp: 12.03.2017).

⁷⁰ *Przewodnik po Zagłębiu Dąbrowskim...*, s. 39.

czych⁷¹. W latach 1816–1823 uruchomiono obok kopalni (na terenach obecnego osiedla Adamieckiego) cztery huty cynku o nazwie „Konstanty”, w których przetapiano przywożone tu z pobliskich Strzemieszyc Małych i Sławkowa, a nawet z Życheic i Olkusza rudy cynku i galmanu, a opał pozyskiwano z kopalni „Reden”.

Rozwój wsi Dąbrowa i terenów doń przyległych, następował wraz z rozkwitem przemysłu wydobywczego i hutniczego Królestwa Polskiego. Dla miejscowej ludności zachętą do podejmowania pracy w górnictwie węglowym był m.in. przywilej przynależności do Korpusu Górniczego⁷². Obok Dąbrowy, w rządowej wsi górniczej Niemce, w 1814 roku powstała kopalnia „Feliks”. Jej późniejsi dzierżawcy, tj. K. Wolicki i Piotr Steinkeller, założyli obok niej w 1822 roku cynkownię. Kopalnię i hutę w 1824 roku przejął rząd Królestwa Polskiego, a stojący na jego czele ks. Ksawery Drucki-Lubecki poświęcał wiele uwagi temu rozwijającemu się okręgowi przemysłowemu. W 1825 roku tuż obok granic z Będzinem uruchomiono kolejną kopalnię „Ksawery”, a wkrótce po niej dwie inne: „Hieronim” i „Nową”, obok których powstały kolejne osiedla – Ksawera oraz Mydlice, późniejsze dzielnice miasta. Dąbrowa, wraz z ziemiami do niej przyległymi, stawała się bowiem drugim po Kielcach skupiskiem robotników i polskiej inteligencji technicznej. W 1823 roku na 12 wyższych urzędników górniczych, 7 było Niemcami, a 5 Polakami⁷³. Swe siedziby mieli w Dąbrowie również urzędnicy ustanowione w 1816 roku tzw. dozorstwa górniczego, a następnie Zachodniego Okręgu Górniczego, którym kierował Józef Patrycjusz Cieszkowski oraz Jan Hempel. Okręg Zachodni urzędował w zbudowanym w 1839 roku pałacu Zarządu Górniczego (pozostającego częścią obecnej „Szytgarki”). Duże zasługi w rozwoju przemysłowym wsi Dąbrowa, jak i terenów doń przyległych miał Cieszkowski, który to odkrył nowe pokłady węgla. Na ich bazie w 1846 roku otwarto nową kopalnię o nazwie „Cieszkowski”⁷⁴. W 1834 roku rozpoczęto budowę największej w Królestwie Polskim huty żelaza „Bankowa” (nazwana tak od Banku Polskiego, który ją finansował). W niej to po raz pierwszy zastosowano koks i siłę parową do wytopu rudy. Hutę cały czas rozbudowywano i modernizowano. Po okresowym załamaniu gospodarczym, a następnie po podpisaniu w 1851 roku unii celnej z Cesarstwem Rosyjskim i dzięki rozwojowi linii kolejowych – Kolei Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej i szerokotorowej Drogi

⁷¹ N. GAŚSIOROWSKA-GRABOWSKA: *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*. Warszawa 1965, s. 221.

⁷² Powstał on w 1817 roku. Por. J. JAROS: *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1976)*. Warszawa–Kraków 1976, s. 69–70; J. JAROS: *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnśląskim do 1914 r.* Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 215–216.

⁷³ *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 73.

⁷⁴ Usytuowanie tychże podawane jest dość różnie, podobnie jak i nazwa huty: „Konstanty” bądź „Konstantyn”. Por. *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 45–47.

Żelaznej Iwanogrodzko-Dąbrowskiej⁷⁵ – a wraz z nimi otwarciu się rynku górnośląskiego, miał miejsce krótki, ale dość intensywny rozwój dąbrowskich hut i kopalń. Przed 1864 rokiem w Dąbrowie funkcjonowały trzy kopalnie rządowe i kilka prywatnych, a w 1860 roku uruchomiono zakłady ślusarsko-mechaniczne Żarskiego⁷⁶. Upadek powstania styczniowego, uwłaszczenie chłopów, a także liczne pożary i inne klęski żywiołowe nawiedzające dąbrowskie kopalnie i huty, jak również restrykcje nałożone przez Rosjan na ziemie Priwislńskiego Kraju spowodowały, że władze carskie rozpoczęły wyprzedaż dąbrowskiego przemysłu rządowego. I tak Huta „Bankowa” oraz kopalnie: „Reden”, „Ksawery” (już o nazwie „Koszelew”), „Cieszkowski” i „Nowa” zostały w 1876 roku podczas licytacji zakupione przez Rosjan: A. Plemiannikowa i A. Riesaenkampa. Byli oni figurantami reprezentującymi francuskich przemysłowców i bankierów, wkrótce po licytacji wydzierżawili bowiem Bankowi Francusko-Włoskiemu kopalnie na 90 lat, a hutę na 36 lat. Bank ten stanowił podstawę do, utworzonego z siedzibą w Dąbrowie, Towarzystwa Francusko-Włoskiego Dąbrowskich Kopalń Węgla, a na bazie kapitału dwóch innych przedsiębiorstw przemysłowych powstało Societe Anonyme des Forges et Aciéries de Huta Bankowa z siedzibą w Paryżu. Nowi właściciele dokonali gruntownej modernizacji przejętych zakładów przemysłowych: z czterech kopalń utworzyli dwie, a z dawnej huty pozostawili jedynie nazwę i miejsce jej usytuowania⁷⁷. W końcu XIX wieku założono też nowe kopalnie węgla w Gołonogu o nazwach: „Flora”, „Mikołaj” i „Franciszek” (ostatnią z nich zniszczyli Niemcy uciekając w styczniu 1945 roku przed nacierającymi oddziałami Armii Czerwonej). W ostatnim dwudziestolecu XIX wieku zaczęły powstawać zakłady przetwarzające produkowane w kopalniach i hucie wyroby oraz fabryki maszyn (np. powstała po 1870 roku fabryka maszyn Braunsteina, należąca następnie do spółki „Fitzer i Gamper”), produkujące różne narzędzia i instalacje (np. liny, lampy górnicze, pasy transmisyjne) jak i te, które wychodziły naprzeciw coraz to nowemu zapotrzebowaniu mieszkańców tego terenu i produkowały artykuły spożywcze, meble czy obuwie⁷⁸.

Wskutek rozwoju przemysłowego, obszar Dąbrowy i sąsiednich okolic stał się terenem coraz bardziej zasiedlanym przez robotników, a także polską inteligencję. I tak, w 1787 roku wieś Dąbrowa liczyła 184 ludzi; w 1827 roku razem z osiedlami żyło tu ponad 600 osób i tyleż samo mieszkańców zanotowano w 1860 roku we wsi Stara Dąbrowa i koloniach: Reden, Ksawery i Huta „Bankowa”. W 1867 roku w Dąbrowie było 81 domów, w których mieszkało 751 osób, w tym 361 mężczyzn⁷⁹.

⁷⁵ J. KWIATEK, T. LIJEŃSKI: *Leksykon miast...*, s. 127; *Miasta polskie w tysiącleciu...*, s. 434–436.

⁷⁶ *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 55.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 59.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 73.

⁷⁹ Archiwum Państwowe Katowice (APK), Komisarz do Spraw Włościańskich, sygn. 5, k. 386; Gmina Olkusko-Siewierska (GOS), sygn. 51, k. 60–61.

W 1909 roku w gminie Górnicza z siedzibą w Dąbrowie mieszkało około 24 000 ludzi⁸⁰. Dąbrowę, podobnie jak i pozostałe ziemie polskie, nawiedzały epidemie, zwłaszcza cholery, co po części wynikało z tego, iż w swych domach mieszkańcy niektórych wsi trzymali bydło i inne zwierzęta gospodarskie. Częste były tu także zachorowania na choroby weneryczne, gruźlicę i świerzb. Występowały też zatrucia wskutek spożywania chleba wypiekanego z mąki ze sporyszem oraz picia wódki pędzonej z pestek różnych owoców. O tych zjawiskach zawiadamiali swoich zwierzchników wójtowie gminy olkusko-siewierskiej m.in. w 1845, 1848 i w 1866 roku⁸¹.

Obszar Dąbrowy – jak i pozostałych ziem Zagłębia Dąbrowskiego – pozostawał terenem otwartym dla wszystkich przybyszy, w przeciwieństwie do ziem sąsiadującego z nim od zachodu tzw. pruskiego Górnego Śląska. Nieprzypadkowo więc przybywali tu na stałe lub pozostawali przejazdem pisarze, artyści, osoby poszukujące pracy, jak również członkowie różnych partii politycznych. Ci ostatni byli organizatorami m.in. strajków i demonstracji – mających w latach 1905–1907 także podłoże narodowe – dąbrowskich robotników. Jednak położenie ekonomiczne zagłębiowskich robotników było gorsze niż ich kolegów pracujących w przemyśle wydobywczym pruskiego Górnego Śląska, co wynikało m.in. z niższych zarobków i braku ubezpieczeń zdrowotnych oraz emerytalnych aż do 1939 roku⁸². Z tych to więc przyczyn dąbrowscy robotnicy częściej niż ich koledzy Górnoślązacy uczestniczyli w demonstracjach politycznych i strajkach.

Pisząc o Dąbrowie, należy zwrócić uwagę również na inny problem. Otwartość tego rejonu powodowała, że wszyscy przybysze byli tu mile widziani. Nikt nie musiał dostosowywać się do przyjętych i ściśle przestrzeganych reguł czy założeń życia obyczajowego, bo takich nie było. Odmienny niż na Górnym Śląsku był również stosunek przybyszy – a z czasem mieszkańców tego obszaru – do podejmowanej przez nich pracy oraz Kościoła rzymskokatolickiego i do wypełniania praktyk religijnych. Dlatego Górnoślązacy swoich sąsiadów Zagłębiaków, mieszkających za Przemszą i Brynicą uważali za „ludzi niepewnej wiary”. Z kolei, położenie nacisku przez historiografię PRL-u na badania działalności zagłębiowskiej partii komunistycznej oraz związanego z nim ruchu robotniczego i strajkowego spowodowało, że obszar ten – którego nierozzerwalną częścią pozostaje Dąbrowa Górnicza – nazwali „Czerwonym Zagłębiem”.

Według A. Niepielskiego, przed wybuchem I wojny światowej „Dąbrowa Górnicza liczyła: 3 kopalnie węgla, 3 fabryki wyrobów żelaznych, 2 huty

⁸⁰ Dąbrowa Górnicza. *Zarys dziejów miasta...*, s. 59.

⁸¹ APK, GOS, sygn. 317, k. 264–267, 315, 556–559; Dąbrowa Górnicza. *Zarys rozwoju miasta...*, s. 71.

⁸² Por. M.W. WANATOWICZ: *Ubezpieczenia brackie na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Warszawa–Kraków 1972.

cynkowe, 1 cegielnię parową i kilka ręcznych, 2 fabryki papy, 1 młyn parowy, 1 browar, biura przemysłowe, bank, dwie stacje kolejowe, 3 urzędnia wodociągowe, 2 składy apteczne, 3 apteki, 5 lekarzy, 3 ambulatoria przemysłowe, 2 szpitale, 10 szkół powszechnych, 2 uczelnie średnie żeńskie, państwową szkołę górniczo-hutniczą, Towarzystwo Muzyczne, 3 biblioteki publiczne, liczne organizacje społeczne, spółdzielcze, oświatowe, sportowe, ożywiony handel i drobny przemysł⁸³.

Wraz z rozwojem przemysłu następował rozwój szkolnictwa. Około 1820 roku przy kopalni „Reden” rozpoczęła funkcjonowanie pierwsza szkoła elementarna, a podobną placówkę utworzono w 1846 roku przy kop. „Ksawera”. Posiadanie umiejętności czytania, rachunków i pisania było bowiem warunkiem przyjęcia górników do powstałego w 1817 roku Korpusu Górniczego. Szkoła ta nie była pierwszą placówką tu funkcjonującą, w pobliskich miejscowościach bowiem, np. we wsi Strzemieszyce Wielkie, taka szkoła prowadziła działalność już w czasach pruskich⁸⁴. Tu należy dodać, że szkolnictwo elementarne funkcjonujące na ziemiach zaboru rosyjskiego – a więc także w Zagłębiu – na bazie składek pozyskiwanych od członków towarzystw szkolnych⁸⁵, stale borykało się z problemami finansowymi. Dlatego też od roku 1892 wprowadzono zasadę pobierania 1% zarobku od robotników i urzędników dąbrowskich na potrzeby tegoż szkolnictwa. Stały przyrost liczby mieszkańców spowodował, że właściciele Huty „Bankowej” i Towarzystwo Francusko-Włoskie wybudowali dwa gmachy szkolne, które jednak nie zaspokajały potrzeb w tym zakresie, w 1914 roku w Dąbrowie funkcjonowało bowiem 10 szkół elementarnych, ale tylko jedna z nich była najwyżej zorganizowana⁸⁶.

Rozwój przemysłu wydobywczego i zapotrzebowanie na kwalifikowaną kadrę górniczą spowodował, że w 1889 roku w Dąbrowie powstała szkoła, nazwana „Sztęgarka” ze swymi wydziałami: górniczym i hutniczym (co było nawiązaniem do tradycji akademii kieleckiej), która pomieszczenia znalazła w budynkach usytuowanych obok pałacu Zarządu Górniczego. Tam też znajdował się bogaty księgozbiór, pomagający członkom Zarządu w prowadzeniu kursów górniczych. W 1890 roku Emilia Zawidzka i Helena Prażmowska założyły pierwsze prywatne żeńskie gimnazjum. Na początku XX wieku powstały też dwie żeńskie zawodowe szkoły rzemieślnicze, rozpoczął działalność oddział warszawskiego Uniwersytetu dla Wszystkich, a w 1916 roku z inicjatywy

⁸³ M. KANTOR-MIRSKI: *Dąbrowa Górnicza...*, s. 91.

⁸⁴ A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Z dziejów szkolnictwa zagłębiowskiego w XIX wieku – na przykładzie szkoły elementarnej w Strzemieszycach Wielkich*. „Nowe Zagłębie” 2012, nr 5 (23).

⁸⁵ Problem ten szerzej przedstawiono w: A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Założenia organizacyjne będziniego szkolnictwa elementarnego z czasów Księstwa Warszawskiego i ich kontynuacja w okresie Królestwa Polskiego*. W: *Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleońskiej (1807–2007)*. Red. K. BUCHOLC-SROGOSZ, M. TRĄBSKI. Częstochowa 2008, s. 173–182.

⁸⁶ *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta...*, s. 137.

A. Strzeleckiego powstało gimnazjum męskie, funkcjonujące od 1923 roku we własnym budynku jako Gimnazjum Męskie im. W. Łukasińskiego. Po odzyskaniu niepodległości wznowiła działalność „SztYGarka” jako Państwowa Szkoła Górniczo-Hutnicza im. S. Staszica, Gimnazjum Żeńskie Emilii Zawadzkiej i Leokadii Młodzianowskiej-Dzikowskiej oraz wspomniane wyżej Gimnazjum W. Łukasińskiego. W latach 1924–1936 funkcjonowało też Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. R. Traugutta⁸⁷. W okresie międzywojennym Dąbrowa pod względem liczby szkół znalazła się w znacznie lepszej sytuacji niż na przykład pobliski Będzin. W niej to więcej szkół powszechnych niż we ww. mieście, funkcjonowało we własnych a nie w dzierżawionych gmachach szkolnych, a posiadanie własnych gmachów przez dąbrowskie prywatne szkoły średnie dawało podstawy do ich upaństwowienia⁸⁸.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku, Dąbrowa borykała się – tak jak i inne miasta i ziemie polskie – z wieloma trudnościami, w tym również z tymi, które wynikały z przedwojennej chaotycznej industrializacji, tym bardziej, że po zmianach administracyjnych z 1923 roku utraciła część pól wydobywczych i kopalnię „Koszelew”. Oprócz mniejszych zakładów wznowiły działalność: Huta „Bankowa”, kopalnia „Paryż” ze swoimi polami eksploatacyjnymi „Flora” i „Reden”, Fabryka Maszyn Fitzner-Gamber, fabryka drutu braci Klein i inne. Od początku niepodległości Dąbrowę zaliczano do miast typowo robotniczych, robotnicy bowiem wraz ze swoimi rodzinami stanowili 70% mieszkańców miasta (przy przeciętnej krajowej wynoszącej 30%), a 85% dąbrowskich robotników pracowało w górnictwie i przemyśle ciężkim⁸⁹. To z kolei powodowało, że jakiegokolwiek załamanie koniunktury gospodarczej prowadziło do ograniczenia produkcji, a to do zwolnień, na które odpowiadano strajkami. Teren Dąbrowy Górniczej pozostawał bowiem obszarem działania wielu partii i ugrupowań politycznych, w tym także o charakterze centrowym i narodowym. Z sytuacją ekonomiczno-społeczną mieszkańców miasta należy łączyć też działalność ks. Andrzeja Huszno⁹⁰. W omawianym okresie 10% ludności miasta zaliczano do inteligencji. Jednak najwyższe szczeble w hierarchii urzędniczo-kierowniczej w dąbrowskich przedsiębiorstwach związanych z kapitałem obcym, należały do cudzoziemców, głównie Francuzów⁹¹. Wielu było też

⁸⁷ Dąbrowa Górnicza. *Szkic monograficzny...*, s. 40–42; A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Kształcenie nauczycieli w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym*. W: *Historia. Dydaktyka. Media. Księga pamiątkowa poświęcona prof. J. Rulce w 40-lecie pracy naukowej*. Bydgoszcz, 2002, s. 77.

⁸⁸ *I Liceum Ogólnokształcące im. w. Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej...*, s. 3–5. Por. A. GLIMOS-NADGÓRSKA: *Szkolnictwo Będzina 1795–1918 wraz z tekstami źródłowymi*. Katowice 2012, s. 190–198.

⁸⁹ W. STAROŚCIAK, M. ZIĘBA: *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*, s. 38.

⁹⁰ *Dąbrowa Górnicza. Zarys monograficzny...*, s. 326; *Encyklopedia Dąbrowy Górniczej...*, s. 58.

⁹¹ *Dąbrowa Górnicza. Zarys monograficzny...*, s. 290.

bezrobotnych, którzy zdobywali środki do życia m.in. poprzez wydobywanie węgla w niewielkich szybkach (nazywanych popularnie biedaszybami), często o szerokości nieprzekraczającej zwykłej studni i głębokości około 20 m.

Pisząc o międzywojennych dziejach miasta nie sposób pominąć informacji, iż w 1921 roku w Dąbrowie powstał Komitet Plebiscytowy, który zbierał fundusze i zmobilizował do udziału w górnośląskim plebiscycie (w marcu 1921 roku) kilkuset Górnoślązaków zamieszkałych w mieście i w całym Zagłębiu⁹².

Wieczorem dnia 4 września 1939 roku cała Dąbrowa znalazła się pod okupacją wojsk III Rzeszy. Miasto jak i jego mieszkańcy dotkliwie odczuli skutki okupacji hitlerowskiej, terror, a także doznali wielu okrucieństw ze strony władz niemieckich. Wydobycie węgla i produkcję hutniczą podporządkowano celom wojennym, a podstawą wyżywienia deputatowego większości ludności polskiej była 9-kilogramowa miesięczna norma chleba. Liczne były też wysiedlenia, zamknięto szkoły średnie, chociaż utrzymano dla dzieci polskich obowiązek szkolny w zakresie szkoły 7-klasowej do 14. roku życia. Ponad 5-tysięczna grupa dąbrowskich Żydów zgromadzona początkowo w getcie, podzieliła w 1943 roku – po likwidacji takich miejsc rozlokowanych na obszarze samej Dąbrowy i terenów do niej przyległych – los swoich współwyznawców w komorach gazowych różnych obozów koncentracyjnych. Liczne były akty eksterminacji wśród ludności polskiej, tak inteligencji jak i robotników, a także represje wobec członków różnych oddziałów partyzanckich. Według szacunku władz miejskich, liczba ludności miasta, liczącego 1 września 1939 roku 41 250 ludzi, spadła w maju 1945 roku do 32 200 osób⁹³.

Bój o wyzwolenie wschodniej części Zagłębia rozpoczął się już 21 stycznia 1945 roku. Rosjanie mieli przerwać obronę niemiecką na linii: Przemszy i Białej Przemszy natarciem skrzydłami 43 i 115 Korpusów Armijnych, wspartych siłami 4 Korpusu Armijnego Gwardii, stanowiących część 59 Armii I Frontu Ukraińskiego. Z nadciągającymi wojskami radzieckimi krwawy bój toczył niemiecki 222 pułk piechoty z 75 dywizji Wehrmachtu wraz z innymi jednostkami go wspierającymi. 26 stycznia wyzwolono Strzemieszyce, a zaraz potem Dąbrowę. O miejscowości te, a zwłaszcza o Strzemieszyce, toczono krwawe bitwy, zwłaszcza na Świerczynie, Łanach i Lipówce. W walkach na przedpolach Dąbrowy zginęło 689 żołnierzy rosyjskich, najwięcej w okolicach Strzemieszyc i Ujejsca.

Pisząc o tym warto dodać, że oddziały Armii Czerwonej forsując w 1945 roku niemiecką obronę na Białej Przemszy na tzw. Koźle (rejon leżący między Strzemieszycami a Sławkowem) stoczyły tu właśnie największą bitwę pancerną na terenie całego Zagłębia i Śląska⁹⁴.

⁹² Ibidem, s. 322.

⁹³ Ibidem, s. 415.

⁹⁴ *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*, s. 53.

Po wyzwoleniu, równoległe z organizowaniem władz miejskich, następuje uruchamianie zakładów przemysłowych: Huty „Bankowa” (od 1951 roku – huta im. F. Dzierżyńskiego), kopalni „Paryż” (od 21 października 1945 roku – kop. „Generał Zawadzki”), Dąbrowskiej Fabryki Obrabiarek (należącej do 1939 roku do „Zjednoczonej Fabryki Maszyn, Kotłów i Wagonów Zieleniewski i Fitzner, Gamper”) oraz innych, m.in. Zakłady Maszyn Elektrycznych Przemysłu Węglowego „Damel” (na bazie uruchomionego w styczniu 1945 roku zakładu o nazwie „Przemysł mechaniczny i Elektryczny inż. Szlęk im S-ka, Spółdzielnia Robotnicza w Dąbrowie Górniczej”)⁹⁵. Zakłady te uruchamiano zgodnie z nowymi przepisami prawa polskiego. W wielu z nich wprowadzano istotne zmiany, np. poprzez zmniejszanie pól eksploatacji (kop. „Generał Zawadzki”), w profilu produkcji czy poprzez inwestycje dające możliwość wprowadzania nowych rozwiązań technicznych czy organizacyjnych. Zaczął także rozwijać się przemysł budowlany, odzieżowy jak również rzemiosło, usługi oraz handel. Tu warto zaznaczyć, że w 1951 roku powołano w Dąbrowie, jako pierwszy w Polsce, Cech Rzemiosł Różnych⁹⁶. Od 20 marca 1950 roku wprowadzono jednolity system administracji, oparty na radach różnego szczebla wybieranych bezpośrednio przez mieszkańców. Odbudowywano również dąbrowskie szkolnictwo.

W okresie PRL-u rozwój gospodarczy Dąbrowy cechowała silna dynamika produkcji oraz wyraźne zmiany w strukturze gospodarczej miasta, w 1950 roku bowiem w przemyśle dąbrowskim zatrudnione było około 70% ludności, a 20 lat później – tylko 50%⁹⁷. Natomiast rolnictwo, z racji urbanizacji miasta i swego rozdrobnienia, nie odgrywało większego znaczenia. Istotnym zmianom uległ natomiast w latach PRL-u układ przestrzenny miasta. I chociaż opracowano go już w 1954 roku, to jednak jego realizację rozpoczęto dziesięć lat później, a działania w tym zakresie znacznie zintensyfikowano z początkiem lat 70. XX wieku. Przeznaczono też nowe tereny pod budownictwo indywidualne, wytyczono nowe osiedla i tzw. obszary zielone, miejskie parki i skwery oraz ośrodki o charakterze usługowym. Dokonano również przebudowy komunikacji miejskiej, zaczęto przebudowę i ulepszanie dróg o charakterze krajowym i lokalnym, zwrócono uwagę na rozwój i modernizację placówek służących ochronie zdrowia jak również szkolnictwa, rozwojowi sportu, turystyki, m.in. poprzez rozbudowę terenów przeznaczonych do rekreacji i wypoczynku (np. poprzez przeznaczenie wyrobisk popiaskowych Pogoria II i Pogoria III na cele rekreacyjne). Wszystkie te zmiany zaowocowały tym, że w latach 1946–1973 nastąpił ponad dwukrotny wzrost liczby ludności miasta: z 28 000 w 1946 roku do prawie 64 000 w roku 1973, przy niewielkim wzroście jego powierzchni: z 14 do 33 km²⁹⁸.

⁹⁵ *Dąbrowa Górnicza. Zarys monograficzny...*, s. 464. Tam też podano (s. 466) wykaz dąbrowskich przedsiębiorstw funkcjonujących do 1973 roku.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 480–502.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 467.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 541–542 i nast.

Tendencje rozwojowe poszczególnych zjawisk demograficznych były na ogół zgodne z takimi, jakie zaobserwowano na terenie całego kraju. Jednak największe zmiany nastąpiły w mieście po uruchomieniu Huty „Katowice”, usytuowanej między Ząbkowicami, Łośniem, Strzemieszycami a Gołonogiem. Decyzję o jej powstaniu podjęto w 1971 roku; o jej lokalizacji – na początku 1972 roku, a budowę – przy której pracowało 50 000 pracowników – rozpoczęto w kwietniu 1972 roku. 25 maja 1976 roku na bazie Huty „Katowice” powstał kombinat metalurgiczny Huty „Katowice”, łączący również dąbrowską Hutę im. F. Dzierżyńskiego i Koksownię w Zdieszowicach. Wraz z budową tego kombinatu uruchomiano inne przedsiębiorstwa czy zakłady, m.in.: szerokotorową linię kolejową dostarczającą do Huty „Katowice” ukraińską rudę żelaza, a w 1987 roku Zakład Koksowniczy „Przyjaźń”⁹⁹. W latach 70. XX wieku Dąbrowa znacznie powiększyła też swoje terytorium (o czym wyżej wspomniano), a wraz z rozwojem Huty „Katowice” zwiększyła się liczba ludności. To z kolei dało podstawy do intensywnej rozbudowy budownictwa mieszkaniowego. Istotny przyrost liczby mieszkańców wynikał z potrzeby zatrudniania pracowników kombinatu i zakładów z nim kooperujących oraz z wkraczania w wiek produkcyjny kolejnego wyżu demograficznego.

Po zmianach, jakie zaszły w Polsce po 1989 roku, wiele zakładów upadło, a niektóre uległy istotnym przekształceniom, zgodnym z założeniami gospodarki wolnorynkowej. Zaczęły też powstawać nowe, które zobowiązane zostały dostosować swą produkcję do nowych założeń związanych z ochroną środowiska.

Obecnie na terenie Dąbrowy swą siedzibę ma największa w Polsce huta stali: Arcelor Mittal Poland S.A. Oddział Dąbrowa Górnicza, koksownia „Przyjaźń”, funkcjonująca od 1997 roku huta szkła należąca do koncernu Saint-Gobain, licząca się w skali międzynarodowej Dąbrowska Fabryka Maszyn Elektrycznych „Damel” S.A. i wiele innych.

Na początku 2015 roku w Dąbrowie funkcjonowało 12 430 różnego rodzaju przedsiębiorstw, w tym 163 z kapitałem zagranicznym. Przedszkola zapewniają opiekę i właściwe przygotowanie do podjęcia obowiązków szkolnych 2762 przedszkolakom. Do różnego rodzaju szkół – 28 podstawowych, 11 trzyletnich liceów ogólnokształcących, 9 liceów zawodowych, 7 techników zawodowych i 7 szkół zawodowych – uczęszcza ponad 15 400 uczniów. Młodzież ma również możliwość zdobywania wykształcenia wyższego w 3 szkołach wyższych i w zamiejscowym ośrodku Akademii Górniczo-Hutniczej z Krakowa¹⁰⁰.

⁹⁹ *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny...*, s. 84–85; *Encyklopedia Dąbrowy Górniczej...*, s. 60–61; H. ROLA: *Śląsk i Zagłębie w Polsce Ludowej*. Katowice 1981, s. 167–178.

¹⁰⁰ Dane na podstawie: www.pl.wikipedia.org/wiki/lista_szkol_w_Dabrowa_Gornicza (dostęp: 12.03.2017), www.dabrowa-gornicza.com (dostęp: 12.03.2017).

Zabytki historyczne

Zabytki historyczne są różnie klasyfikowane. Zalicza się do nich zazwyczaj dawne obiekty użyteczności publicznej, miejsca kultu religijnego jak i tereny związane z rozwojem przemysłu¹⁰¹. Brak publikacji na temat tych ostatnich spowodował – dzięki poparciu różnych instytucji i przedsiębiorstw – opracowanie *Katalogu zabytków techniki przemysłowej Zagłębia Dąbrowskiego*. Na obszarze Dąbrowy tymi ostatnimi pozostają obiekty, które powstawały od końca XVIII wieku i przetrwały w różnym stanie technicznym do dzisiaj. Niektóre z nich pełnią funkcje muzealne lub służą nadal potrzebom publicznym bądź prywatnym mieszkańców miasta. Są jednak wśród nich i takie, które czekają „na swój czas”, tj. renowację bądź odbudowę, by mogły być dalej obrazem minionej przeszłości i w różny sposób służyć społeczeństwu.

Najważniejszym świadkiem minionej rzeczywistości, uznawanym za najstarszy obiekt użyteczności publicznej miasta Dąbrowy pozostaje budynek Muzeum Miejskiego „SztYGarka” i Kopalnia Ćwiczebna. „SztYGarka” swe pomieszczenia znalazła w gmachu wzniesionym w latach 1839–1842, według projektu włoskiego architekta Franciszka Marii Lanciego. On to zaprojektował też kilka domów – dzisiaj już nieistniejących – dla potrzeb rozbudowywanej Huty „Bankowej”¹⁰². Początkowo w budynku „SztYGarki” swą siedzibę miał Zarząd Zachodniego Okręgu Górniczego, a od 1889 roku zaczęła tu funkcjonować szkoła kształcąca sztygarów i majstrów hutniczych. W II Rzeczypospolitej do budynku tego dobudowano trzy pawilony, będące dzisiaj siedzibą Zespołu Szkół Zawodowych „SztYGarka” im. S. Staszica. Już w końcu XIX wieku zaczęto w szkole górniczej gromadzić okazy geologiczne, kolekcje minerałów i skamieniałych szczątków fauny i flory.

Obecnie znajdują się w nim m.in. zbiory przywiezione z zamorskich wypraw w Andy Grzegorza Kuśpiela (podróżnika i grotolaza), tzw. skarb hutnika (tj. stary garniec odkryty 13 lipca 2006 roku na wykopaliskach w Łośniu, w jednej z jej dzielnic, a zawierający ponad 100 srebrnych denarów pochodzących z XII wieku, z czasów Władysława II Wygnąńca i Bolesława Kędzierzawego); obrazy Dąbrowy utrwalone na starych fotografiach, skamieniałe ślady mamutów i okazy z karbońskiego lasu, zbiory związane z optyczną i zegarmistrzowską działalnością Stanisława Bocianowskiego, popiersie Feliksa Verdie – jednego z francuskich dyrektorów Huty „Bankowej” – wyrzeźbione przez francuskiego rzeźbiarza Augusta Bartholdiego, m.in. twórcy Statuy Wolności w Nowym Jorku oraz wiele innych.

¹⁰¹ *Encyklopedia Dąbrowy Górniczej...*, s. 225.

¹⁰² On to prowadził też prace związane z przebudową grobów wawelskich, a na zlecenie hrabiego E. Raczyńskiego – przygotował projekt przebudowy zamku będzińskiego wg założeń stylu neogotyckiego.

Usytuowana obok kościoła św. Barbary kopalnia ćwiczebna, zbudowana w latach 1927–1929 dla potrzeb kształcenia górniczego, spełniała swe funkcje aż do lat 70. XX wieku. Liczy ona około 600 m długości, a głębokość niektórych wyrobisk sięga nawet 32 m.

Wartościowymi zabytkami pozostają również kościoły: najstarszy, pw. Narodzenia Matki Boskiej i św. Antoniego z Padwy, usytuowany na wzgórzu Gołonoga, zbudowany w 1675 roku z elementami architektury barokowej, oraz wzniesione w końcu XIX i na początku XX wieku w stylu neogotyckim kościoły: w centrum Dąbrowy pw. Matki Boskiej Anielskiej, w Strzemieszycach – pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i w Ząbkowicach pw. św. Marii Magdaleny. Do zabytków zaliczono również gmach dawnej Resursy, dawny Dom Ludowy, dawną willę przy Hucie „Bankowej” oraz szereg innych budynków o ciekawej architekturze. Na liście Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się ponad 230 różnych obiektów. Natomiast ścisła lista zabytków tegoż konserwatora obejmuje: kościół św. Antoniego w Gołonogu, kościół Matki Boskiej Anielskiej w centrum Dąbrowy, kaplicę św. Jadwigi w Ujejscu, kaplicę w Trzebiesławicach oraz Dąbrowski Pałac Kultury. Z kolei w *Katalogu zabytków techniki przemysłowej Zagłębia Dąbrowskiego* umieszczono: dworce kolejowe Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej (w Dąbrowie, Gołonogu i Ząbkowicach) oraz Kolei Dęblińsko-Iwanogrodzkiej (w Strzemieszycach), Hutę Szkła Gospodarczego „Ząbkowice”; DEFUM – Dąbrowską Fabryka Urządzeń Mechanicznych; kopalnię „Paryż” oraz Hutę „Bankową” Sp. z o.o.¹⁰³.

Pałac Kultury i Zagłębia zbudowany został w latach 1951–1958 w stylu socrealistycznym według projektu Zbigniewa Rzepeckiego, o kubaturze 60 000 m³ i powierzchni użytkowej 4 700 m² (z czego 40% powierzchni zajmują reprezentacyjne hole), ze sceną obrotową na prawie 700 miejsc. Prowadzi on bardzo szeroką działalność kulturalno-rozrywkową dla mieszkańców w różnym wieku. Swą siedzibę ma w nim m.in. Galeria Sztuki gromadząca obrazy, grafiki, rzeźby i fotografie. Od 2007 roku działa w nim kino studyjne KADR, bazujące na tradycjach sieci kin studyjnych i lokalnych¹⁰⁴.

Pisząc o zabytkach, warto dodać, że dąbrowska Miejska Biblioteka Publiczna, prowadząca działalność od 1906 roku, mająca swe placówki w prawie wszystkich dzielnicach miasta, posiada w swych zbiorach książkę wydaną w 1530 roku po łacinie pt.: *Teologia starodawna Ewangelii Mateusza wyjaśniona, zinterpretowana przez Manradum Moltherumre*, znanego autora pochodzącego z 800 roku.

¹⁰³ *Katalog Zabytków Techniki Przemysłowej Zagłębia Dąbrowskiego*. Dąbrowa Górnicza 2012, s. 3.

¹⁰⁴ W latach 2011–2014 Pałac Kultury był remontowany, stąd jednostki tu działające znalazły swą tymczasową siedzibę w pomieszczeniach innych budynków.

Miejsca kultu religijnego

Od 1992 roku Dąbrowa Górnicza wchodzi w skład rzymskokatolickiej diecezji sosnowieckiej (w latach 1925–1992 pozostawała częścią diecezji częstochowskiej) z siedzibą w Sosnowcu. Wiernym tego wyznania służą 23 kościoły rzymskokatolickie oraz Kościół Starokatolicki Mariawitów¹⁰⁵. Cała Dąbrowa podzielona jest na trzy dekanaty obejmujące 20 parafii: III dekanat Najświętszej Marii Panny Anielskiej z 7 parafiami, IV dekanat św. Antoniego z Padwy z 6 parafiami i V dekanat Najświętszego Serca Pana Jezusa z 7 parafiami. Trzy kościoły i ustanowione przy nich parafie należą do dekanatów innych miast¹⁰⁶. Najstarszym kościołem jest zbudowane w 1675 roku sanktuarium św. Antoniego z Padwy w dzielnicy Gołonóg. Bazylika pw. Najświętszej Marii Panny Anielskiej (centrum Dąbrowy) i kościół pw. św. Barbary pochodzą z końca XIX wieku, a świątynie w dzielnicach: Łęka, Łosień, Strzemieszyce Wielkie, Ząbkowice i Błędów zbudowano na początku XX wieku¹⁰⁷. W Dąbrowie usytuowane są też dwa (z czterech w całej diecezji) kościoły wyróżnione tytułem bazyliki mniejszej. Są nimi: bazylika Maryi Panny Anielskiej, usytuowana w centrum Dąbrowy Górnicznej (godność z 1901 roku) i bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górnicznej-Strzemieszycach (godność z 2008 roku)¹⁰⁸. Tu należy zaznaczyć, że te dwie świątynie zbudowane zostały w stylu neogotyckim w 1898–1912 i w 1911 roku według projektu tego samego architekta Józefa Pomianowskiego¹⁰⁹. Z kolei do miejsc świętych usytuowanych w mieście zaliczono kościół Najświętszej Marii Panny Anielskiej ze słynącą łaskami figurą Najświętszej Marii Panny Anielskiej oraz obrazem Najświętszej Maryi Panny¹¹⁰.

W Dąbrowie Górnicznej domy zakonne mają: dwa zakony męskie (franciszkanie konwentualni i salezjanie) oraz dwa zakony żeńskie (boromeuszki karolanki i pasjonistki)¹¹¹.

W Dąbrowie stosunkowo nieliczni są mieszkańcy innych wyznań. Pozostają nimi chrześcijanie należący do: Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Wspól-

¹⁰⁵ http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza, s. 6 (dostęp: 12.03.2017).

¹⁰⁶ *Informator jubileuszowy...*, s. 68–69. Siedzibami parafii niewchodzących w skład ww. dekanatów dąbrowskich pozostają kościoły pw.: Trójcy Przenajświętszej w Błędowie (należy on do dekanatu IX w Łazach); Najświętszej Marii Panny w Okradzionowie (należy do dekanatu XIV w Sławkowie) i Najświętszej Marii Panny Wspomożycielki Wiernych w Trzebiesławicach (należy do dekanatu XIII w Siewierzu).

¹⁰⁷ *Informator jubileuszowy...*, s. 126, 136, 144, 158, 160, 162, 171, 220.

¹⁰⁸ Dwie pozostałe bazyliki mniejsze usytuowane są w Sosnowcu (katedra) i w Olkuszku (w województwie małopolskim).

¹⁰⁹ *Informator jubileuszowy...*, s. 67, 17, 27; M. TRĄBA: *Historia Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa...*, s. 90–91.

¹¹⁰ T. ZMARZŁY: *Ze skarbcza diecezji sosnowieckiej...*, s. 61–68.

¹¹¹ *Informator jubileuszowy...*, s. 437–441.

noty Kościołów Chrystusowych, Kościoła Bożego w Chrystusie oraz Kościoła Chrześcijańskiego „Nowe Pokolenie”. Są także Świadkowie Jehowy i członkowie Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania”¹¹².

Sport, rekreacja, wypoczynek i turystyka

Dąbrowski sport ma ponad stuletnie korzenie, dzieci polskich robotników zatrudnionych we „francuskiej” Hucie „Bankowa” już bowiem na początku XX wieku grały w piłkę nożną, używając „szmacianki”, uszytej na wzór piłki, którą „kopali” synowie przedstawicieli kapitału angielskiego i francuskiego usytuowanego m.in. w Dąbrowie. Natomiast pierwszy „mecz” z wykorzystaniem prawdziwej skórzanej piłki rozegrany został jesienią 1909 roku, a przeciwnikami dąbrowskich chłopców byli urzędnicy Huty „Bankowa”. Zakończył się on zwycięstwem Polaków. Nie dość na tym. Dąbrowscy chłopcy wygrali ze swoimi cudzoziemskimi przeciwnikami jeszcze w dwóch tzw. rewanżach¹¹³.

Rozwój sportu na ziemiach polskich, a także i w Dąbrowie, nastąpił za sprawą Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. „Sokoła” również uznaje się za inicjatora powstających na ziemiach polskich od II połowy XIX w. różnych stowarzyszeń i organizacji sportowo-turystycznych. W 1905 roku w Dąbrowie powstało pierwsze (z 15 istniejących wtedy w całym Zagłębiu Dąbrowskim) koło sokole. Szczególny ich rozwój, jak i różnych klubów a za nimi dyscyplin sportowych, miał miejsce w okresie międzywojennym. Natomiast pierwszy klub sportowy „Świt” powstał w 1921 roku w dzielnicy Dąbrowy w Strzemieszycach¹¹⁴. Wraz z rozwojem sportu zaczęto propagować rozwój kultury fizycznej w dąbrowskich szkołach średnich¹¹⁵.

Szczególnie korzystne warunki rozwoju sport miał w latach PRL-u. Wtedy to w Dąbrowie funkcjonowały różne kluby sportowe przygotowujące zawodników do rozgrywek w wielu dyscyplinach, a rolę koordynatora pełnił m.in. Miejski Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki funkcjonujący przy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Dąbrowie Górniczej. Po transformacji 1989 roku, w ogólnopolskim, a także dąbrowskim sporcie nastąpiły istotne zmiany. Powołany uchwałą dąbrowskiej Rady Miejskiej z 25 stycznia 1995 roku Miejski Ośrodek Sportu i Rekreacji, a 1 czerwca 2000 roku Centrum Sportu i Rekreacji

¹¹² http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza, s. 6 (dostęp: 12.03.2017).

¹¹³ W. STAROŚCIAK: *Z dziejów sportu i kultury fizycznej w Dąbrowie Górniczej...*, s. 22.

¹¹⁴ *Sport w Strzemieszycach...*, s. 6.

¹¹⁵ W. STAROŚCIAK: *Z dziejów prywatnego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. W. Łukasińskiego*. „Zeszyt Muzealny »Szytygarki«” 2003, nr 3, s. 17.

cji zaczęły przedstawiać i przedstawiają dąbrowskiemu społeczeństwu bogatą ofertę sportową, finansowaną przez różne gremia i instytucje, a realizowaną w 9 różnych obiektach sportowych: hali widowiskowo-sportowej „Centrum”, hali sportowej przy ul. Swobodnej, Centrum Sportów Letnich, obiekcie sportowo-rekreacyjnym przy ul. Malinowe Górki, bazie biwakowo-campingowo-rekreacyjnej „Eurocamping” w Błędowie, położonej w sąsiedztwie Pustyni Błędowskiej, lodowisku miejskim, stadionie komunalnym przy ul. M. Konopnickiej, zespole rekreacyjno-sportowym przy ul. Storczyków oraz na plaży komunalnej przy zbiorniku Pogoria I.

Pośród wymienionych obiektów służących społeczeństwu do aktywnego spędzania wolnego czasu, prym wiedzie – zlokalizowana w centrum miasta, w parku gen. Hallera – hala widowiskowo-sportowa „Centrum”. Powstała ona w latach 2003–2004 i jest drugą pod względem wielkości w województwie śląskim (po katowickim „Spodku”). Na swej widowni pomieścić ona może 3000 osób. Posiada też m.in. korty tenisowe, sale kondycyjne oraz siłownię.

W centrum miasta, również w parku Hallera, na powierzchni 5 ha, w lutym 2012 roku otwarto nowoczesne centrum rekreacyjno-wypoczynkowe Aqua Park NEMO – WODNY ŚWIAT. Powstał on na obszarach, na których funkcjonowała niegdyś pierwsza dąbrowska kopalnia węgla kamiennego „Reden”; usytuowane tu niegdyś były baraki, w których zakwaterowano żołnierzy pracujących po II wojnie w kopalni „Generał Zawadzki” (wcześniej „Paryż”) i inne instytucje, m.in. dąbrowskie pogotowie ratunkowe. Obecnie na powierzchni 6335 m² Aqua Parku NEMO znajduje się kilka różnych basenów o łącznej kubaturze 31 350 m³, służących rekreacji i wypoczynkowi mieszkańców Dąbrowy i pobliskich miast, jak i rozgrywanym tu zawodom sportowym.

Eurocamping w Błędowie służy tym wszystkim, którzy wędrują lub odbywają rowerowe wycieczki w sąsiedztwie pustyni lub po licznych zagłębiowskich i jurajskich szlakach rowerowych i turystycznych.

W Dąbrowie działalność sportową prowadzi wiele klubów, w barwach których startują zawodnicy różnych dyscyplin sportowych. Najbardziej znanym – ze względu na zdobyte miejsca w skali ogólnokrajowej – pozostaje TAURON MKS Dąbrowa Górnicza i jego siatkarki. Na wysokim poziomie stoją również dąbrowskie sporty wodne.

Tu należy dodać, że centrum miasta było w 2010 i 2011 roku miejscem zakończenia II etapu wyścigu kolarskiego „Tour de Pologne”, jak i obszarem, przez który w 2013 roku prowadził jeden z etapów tegoż wyścigu.

Mając na uwadze szczególnie charakterystyczne ukształtowanie terenu samej Dąbrowy, jak i pobliskich ziem Zagłębia Dąbrowskiego i Jury Krakowsko-Częstochowskiej oraz potrzebę zapewnienia społeczeństwu godnych warunków odpoczynku, na obszarze Dąbrowy połączonym z pobliskimi terenami Jury i Szlaku Orlich Gniazd, wytyczono kilka szlaków turystycznych. Zaliczyć do nich należy:

1. **Szlak Pustynny PTTK** o długości 14 km (z tego na terenie województwa śląskiego 10 km), oznaczony na żółto; rozpoczyna się w Błędowie i poprzez błędowski sosnowy las dociera do pustyni w rejonie punktu widokowego, czyli Koziego Rogu, a stamtąd obok 100-letnich w różnorodny sposób powyginanych konarów sosen, prowadzi do Klucz i dalej do Jaroszowca (powiat olkuski).
2. **Szlak Partyzancki PTTK**, oznaczony na czarno; rozpoczynający się w miejscowości Skałbania, prowadzi przez Chechło do osady Rodaki. Wędrując nim, można dotrzeć do punktu widokowego o nazwie Dąbrówka (355 m n.p.m.), zlokalizowanego w Chechle. Inny punkt widokowy na tym szlaku o nazwie Czubatka (382 m n.p.m.) znajduje się już w Kluczach (powiat olkuski).
3. **Szlak XXV-lecia**, najdłuższy, bo liczący 115 km; oznaczony kolorem zielonym. Przebiega po obszarze koła i wiedzy od Domu Turysty PTTK w Chorzowie, przez Siemianowice Śląskie, Czeladź, Dąbrowę Górniczą, Sosnowiec-Maczki, Jaworzno, Katowice Giszowiec, Starganiec, Załęską Hałdę i kończy się również w Chorzowie. Na obszarze Dąbrowy liczy on tylko 18,5 km. Rozpoczyna się na moście Białej Przemszy, przez Park Zielona okrąży Pogorię III i dochodzi do kolonii Piekło, stąd wzdłuż południowego brzegu Pogorii II lasem osiąga Gołonoskie Wzgórze i dalej, znów lasem i przez park Podlesie, biegnie do połączenia drogi szybkiego ruchu: Katowice–Kraków i Cieszyn–Warszawa.
4. **Szlak Metalurgów** (nawiązujący do największej inwestycji PRL na tym terenie czyli do dawnej Huty „Katowice”) o długości 13 km, oznaczony kolorem czerwonym, prowadzi od stacji kolejowej Dąbrowa Górnicza-Gołonóg, a dalej ulicami Laski i Jamki, przez Górę Bordowicza, Strzemieszyce Wielkie – ulicami Majewskiego i Narutowicza (obok przystanku kolejowego dawnej drogi warszawsko-wiedeńskiej Dąbrowa Górnicza Południowa) – i dalej przez Strzemieszyce wiedzie drogą do Ostrów Górniczych kończy się w Borach (należących już do Sosnowca).
5. **Szlak Szwajcarii Zagłębiowskiej**, o długości 35,5 km (z czego na obszarze miasta tylko 15,5 km); oznaczony kolorem czerwonym. Rozpoczyna się w Sławkowie i biegnie przez Okradzionów, Błędów, Chechło i Centurię do Zawiercia. W dwudziestoleciu międzywojennym część tego terenu, położonego nad brzegami czystej wówczas rzeki Białej Przemszy w Okradzionowie, należała do ulubionych miejsc wypoczynkowych (połączonych z pływaniami po rzece na kajakach) ówczesnych mieszkańców Zagłębia Dąbrowskiego.
6. **Szlak Zamonitu** (nazwa od akcji „Zamonit” realizowanej w latach 60. XX wieku przez Katowicką Chorągiew ZHP) o długości 95 km, oznaczony kolorem żółtym. Rozpoczyna się w Dąbrowie Górniczej-Gołonogu, a prowadzi przez Ząbkowice, Łękę, Niegowonice (obok zabytkowego kościoła zbudowa-

nego w 1802 roku w stylu barokowo-klasycystycznym), Centurię, Podzamcze, Gieblo, Mokrus, Siamoszyce i kończy się w Poraju.

Przez niewielki obszar Dąbrowy Górniczej wiedzie też **ścieżka dydaktyczna** o długości 3 km, oznaczona kolorem czerwonym, która prowadzi od Rudnicy w gminie Klucze przez Pustynię Błędowską do doliny Białej Przemszy.

Organizacji właściwego wypoczynku służą też różne ośrodki i pensjonaty, zlokalizowane nad zbiornikiem Pogoria I, a także kilka małych hoteli położonych w różnych dzielnicach miasta¹¹⁶.

Mając na uwadze możliwość pełnego korzystania z terenów jak również potrzebę rozwoju sportu i turystyki, Wydział Promocji, Kultury i Sportu Urzędu Miejskiego Dąbrowy Górniczej opracował „Koncepcję infrastruktury rowerowej dla Dąbrowy Górniczej”. Na jej bazie m.in. wytyczane są i będą coraz to nowe drogi rowerowe¹¹⁷.

Dąbrowskie osobliwości. Pustynia Błędowska

Takiego określenia używa się mając na uwadze dąbrowskie „zabytki” przyrodniczo-krajobrazowe. Są to podmokłe bagna i łągi, kompleksy leśne porastające wapienne wzgórza i lasy (zajmują one obszar 42,3 km² czyli 22,35% powierzchni miasta), pola uprawne o tradycyjnym wyglądzie (wąskie, ale długie działki) i suche łąki, poprzecinane często zróżnicowaną zabudową różnych domów, zbudowanych na obszarze dawnych osad czy wsi i budowanych tam nadal. Tu należy dodać, że dąbrowski drzewostan jest dość zróżnicowany wiekowo i gatunkowo. Na tym terenie bowiem dość intensywnie pozyskiwano drewno do powstających tu zakładów, zwłaszcza kopalń. Dzisiaj stare i okazałe drzewa stanowią cenną część biocenozy, a z wielu ich dziupli korzysta szereg gatunków leśnej fauny. Obecnie na terenie miasta w lasach liściastych dominują buk, dąb, brzoza i grab, a w tzw. borach dostrzec można przewagę sosny. Natomiast na terenach podmokłych rosną olchy i łągi¹¹⁸. Te bowiem spotkać można w różnych dzielnicach miasta. Łączna powierzchnia dąbrowskich zbiorników wodnych wynosi 3,1 km², ale wód płynących tylko 0,3 km², co stanowi odpowiednio 1,7% i 0,2% obszaru miasta. Zaliczyć do nich należy tak wielkopowierzchniowe zbiorniki wodne (Pogoria I, II, III, IV) jak i rzeki, niewielkie śródlądowe bądź śródpolne oczka wodne oraz ciek. Spotkać też można tzw. tere-

¹¹⁶ Pełne informacje o tych szlakach i o funkcjonowaniu różnych ośrodków znajdują się na stronie internetowej: www.idabrowa.pl, (dostęp: 16.03.2017).

¹¹⁷ Por. *Dąbrowa rowerowa. Zakręć się w Dąbrowie*. Dąbrowa Górnicza 2012.

¹¹⁸ P. CEMPULIK, K. SKOWROŃSKA, M. KARETTA: *Piękno Dąbrowy Górniczej...*, s. 10.

ny wodno-błotne o zróżnicowanej faunie i florze, mające nieregulowane brzegi, jeszcze bez zanieczyszczeń chemicznych. Z kolei tzw. agrocenozy – czyli bogate środowiska przyrodnicze – zajmują 8,7 km² czyli 4,6% terenu miasta. W ich skład wchodzi małe – zwłaszcza nieużywane obecnie już pola – poprzecinane wąskimi miedzami porośniętymi różnymi krzakami, pozostałości po starych sadach jak i pojedyncze stare drzewa owocowe, wyrobiska po dawnych wapienikach często poprzecinane oczkami wodnymi oraz rowami melioracyjnymi. I w nich też swe miejsce bytowania ma wiele gatunków roślin i zwierząt.

Wiele zieleni spotkać można na terenach zurbanizowanych i przemysłowych. Na obszarze wielu osiedli mieszkaniowych występują parki, skwery i ogródki działkowe. Największym tego rodzaju zielonym obszarem pozostaje Park Zielona, mający część zagospodarowaną – z asfaltowymi alejkami i niezagospodarowaną, którą tworzą okazałe dęby, brzozy, jesiony i olchy. Pełnymi uroku są wierzby płaczące rosnące nad jego stawem, do którego uchodzi niewielki ciek wodny. Natomiast parki: Hallera i Śródmiejski – także pełne zieleni, z racji ich usytuowania w centrum miasta, służą głównie celom rekreacyjnym, co nie wyklucza faktu, iż stanowią one miejsce pobytu kilku gatunków ptaków¹¹⁹.

Najcenniejsze obszary przyrodnicze pozostają objęte ochroną prawną. Zaliczyć do nich należy:

1. sześć użytków ekologicznych: Młaki nad Pogorią, Bagna w Antoniewie, Pogorię II, Źródliko na Zakawiu, Uroczysko Zielona i Pustynię Błędowską;
2. pomniki przyrody: Wywierzyska w Strzemieszycach i 20 okazałych drzew;
3. stanowisko dokumentacyjne – Srocza Góra;
4. zespół przyrodniczo-krajobrazowy – Wzgórze Gołonoskie;
5. Park Krajobrazowy Orlich Gniazd;
6. dwa obszary Natura 2000, obejmujące część Pustyni Błędowskiej i Lipienniki (leżące na obszarze Dąbrowy Górniczej).

Natomiast najbardziej wartościowe dąbrowskie obiekty przyrodnicze weszły w skład pięciu kompleksów układów ekologicznych, które zostały uwzględnione w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Dąbrowy Górniczej, tworzą bowiem ciekawe lokalne, a jednocześnie regionalne, korytarze ekologiczne. Wszystko to świadczy o tym, że mimo swego dawnego przemysłowego, a zarazem wielkomiejskiego charakteru, miasto potrafiło zatrzymać dziedzictwo przyrodnicze i nadal dbać o jego utrzymanie¹²⁰.

¹¹⁹ P. CEMPULIK, K. SKOWROŃSKA, M. KARETTA: *Piękno Dąbrowy Górniczej...*, s. 20, 46 i 66.

¹²⁰ Ibidem, s. 3. Por. J. CABALA, E. CABALA: *Geologia i górnictwo rejonu Strzemieszyc – główne elementy kształtujące środowisko przyrodnicze. Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Biologii i Ochrony i Środowiska oraz Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego” 2004, nr 35. Informacje na temat danych przyrodniczych można znaleźć w Banku Informacji Awifaunistycznych Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu oraz Bazy Danych Polskiego Towarzystwa Przyjaciół Przyrody „Pro Natura”.

Do szczególnie atrakcyjnych obszarów przyrodniczych zaliczyć należy: strzemieszyckie Wywierzyska, kilkusetletnie drzewa liściaste, piaszczyste błędowskie obszary pustynne i mniej znane Warpie.

Warpie usytuowane na granicy Strzemieszyc Wielkich i Małych, to obszar wydobywania w pierwszej połowie XIX wieku rud cynku i galmanu¹²¹. W latach 60. XX wieku został on zalesiony. W dniu dzisiejszym teren ten, z nadal jeszcze widocznymi lejami porośniętymi głównie drzewami liściastymi i inną roślinnością, stanowi ciekawy obszar leśny, jak również obszar badań ekologów oraz geologów. W pracach o randze międzynarodowej¹²² jak i krajowej¹²³ wykazują oni koncentrację metali ciężkich w powierzchniowej warstwie gleb oraz ich akumulację, a także przedstawiają, jak wybrane gatunki roślin przystosowały się do życia na takim podłożu.

Wywierzyska to obszar podziemnych źródeł usytuowanych w Strzemieszycach, we wschodniej części tej dzielnicy miasta na wysokości 290 m n.p.m., w bloku dolomitów i wapieni triasowych. „Wyrzucają” one w ciągu sekundy około 50 litrów krystalicznie czystej wody wapniowo-magnezowej. W wodach tych – dających początek strumieniowi o miejscowej nazwie Płuczka (nazwa nadana w czasach, gdy źródelka te stanowiły miejsce płukania niedaleko stąd wydobywanych rud cynku i galmanu) – żyją m.in. pstrąg potokowy (łac. *Salmo trutta fario*) i ślimak o nazwie źródlarka karpacka (łac. *Bythinella austriaca*). Obecny swój wygląd Wywierzyska „zawdzięczają” czynowi społecznemu wykonanemu w latach 70. XX wieku przez ówczesne strzemieszyckie zakłady pracy. Wcześniej bowiem był to obszar składający się z kilku niewielkich lejów (powstałych z pozostałości wypłukanych rud), w głębi których „biły” źródła krystalicznie czystej wody, które to tuż przed dawną ulicą Sławkowską (obecnie Strzemieszycką) zbierały wody z nieco dalej bijących źródeł (usytuowanych na pobliskich prywatnych posesjach). Tu warto dodać, że w czasie lipcowej powodzi 1997 roku, źródła te znalazły swe ujście na wszystkich pobliskich – położonych na zachód od Wywierzysk – piaszczystych polach, usytuowanych poniżej dolomitowo-wapiennego „garbu” (wzniesienia) będącego owym matecznikiem źródlanej wody.

Lipy drobnolistne (łac. *Tilia cordata*) rosną w dzielnicy Bugaj i „mają” około 390 lat. Niedaleko od nich usytuowany jest dąb szypułkowy (łac. *Quercus*

¹²¹ Por. m.in.: A. RYBAK: *Ślady górnictwa kruszcowego na terenie Dąbrowy Górniczej i jej okolic*. W: *Archeologiczne i historyczne ślady górnictwa i hutnictwa na terenie Dąbrowy Górniczej i okolic*. Red. D. ROZMUS. Kraków 2004.

¹²² Por. m.in.: A. NADGÓRSKA-SOCHA, B. PTASIŃSKI, A. KITA: *Heavy metal bioaccumulation and antioxidant responses in *Cardaminopsis arenosa* and *Plantago lanceolata* leaves from metalliferous and non-metalliferous sites*. „*Ecotoxicology*” 22, s. 1422–1434.

¹²³ Por. m.in.: J. CABALA: *Metale ciężkie w środowisku glebowym olkuskiego rejonu eksploatacji rud Zn-Pb*. Katowice 2009; A. NADGÓRSKA-SOCHA: *Poszukiwanie ciekawych gatunków roślin na terenach po eksploatacji rud cynkowo-olowiowych*. „*Nowe Zagłębie*” 2012, nr 1, s. 31–33.

robur) nazywany Dębem Wolności oraz dwa wiekowe buki zwyczajne (łac. *Fagus sylvatica*), a w dzielnicy Łosień swą wielkością i konarami fascynuje jesion wyniosły (łac. *Fraxinus excelsior*). Z kolei na tzw. bagnach błędowskich – rozprzestrzeniających się na podmokłym obszarze Białej Przemszy poprzecinanych uroczymi meandrami – występuje wiele różnych roślin, w tym także ściśle chronionych. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim: wilczomlecze pstry (łac. *Euphorbia epithymoides*), występujący tylko na tym obszarze w Polsce, lilia złotogłów (łac. *Lilium martagon*), tojad dzióbaty (łac. *Aconitum varegatum*), wawrzynek wilczelyko (łac. *Daphne mezereum*) i około 50 innych gatunków roślin. Swe siedziby ma też 50 gatunków ptaków i zwierząt zagrożonych wyginięciem¹²⁴. W dolinie Białej Przemszy można spotkać także łosia, a nawet bobra, a w jej wodach pstrąga potokowego, strzeblę potokową (łac. *Phoxinus phoxinus*) i pierwotnego kręgowca o nazwie minóg strumieniowy (łac. *Lamprologus planeri*)¹²⁵.

Pustynia Błędowska – jako termin geograficzny – wprowadzona została do literatury w połowie XIX wieku, dla określenia unikatowego obszaru, leżącego we wschodniej części Wyżyny Śląskiej, między Błędowem, Chechłem i Kluczami. Nie jest to pustynia w sensie geograficznym, bo jej klimat niczym nie różni się od klimatu terenów do niej przyległych. Te 684 ha (20 km²) rozciągają się od 325 m n.p.m. na wschodzie, do 302 m n.p.m. na zachodnich jej obrzeżach. Jej obszar składa się z dwóch nierównych części podzielonych doliną Białej Przemszy. Część mniejsza – leżąca na północy, na prawym brzegu Białej Przemszy, ma charakter krajobrazowy, bardziej płaski i monotony. Z kolei jej południowa – większa część – leżąca na lewym brzegu rzeki, jest bardziej urozmaicona wieloma wypukłymi formami, głównie wydmowymi wałami.

Początki Pustyni Błędowskiej należy łączyć z działalnością wody, niskiej temperatury i wiatrów w epoce lodowcowej (plejstocenie). Natomiast ok. 10 000 lat temu (w holocenie) wraz ze zmianą klimatu, obszar ten zaczęła stopniowo opanowywać roślinność leśna. I takie naturalne zmiany zachodzące na jej obszarze zostały w XIII wieku zakłócone poprzez tzw. gospodarczą działalność człowieka. Dlatego obecny jej obraz, to nie tylko wynik naturalnych zmian rzeźby tego terenu, ale także działań podejmowanych od XIII wieku przez człowieka. Niedaleko od niej, bo w pobliskim Olkuszu, zaczął rozwijać się ośrodek górniczo-hutniczy związany z wydobywaniem i przeróbką rud ołowiu i srebra. Wybudowane tu piece górnicze opalano węglem drzewnym. Drewno do hut i do obudowy pobliskich sztolni pozyskiwano z obszaru rozlokowanego po obu stronach Białej Przemszy, przepływającej przez te piaszczyste, jeszcze porośnięte lasem tereny. Ten wyrąb terenów leśnych spowodował, że nastąpiło

¹²⁴ A. CZYŁOK, A. TYC, A. KUBAJAK: *Przewodnik przyrodniczy...*, s. 26–27.

¹²⁵ Nazwy łacińskie podano na podstawie: A. CZYŁOK, A. TYC, A. KUBAJAK: *Przewodnik przyrodniczy...*, s. 94–96.

odsłonięcie zalegających tu luźnych piasków i Pustynia jakby powstawała po raz drugi, a jednocześnie zasadniczy. Piaski pozbawione naturalnej osłony lasu, przemieszczane w różne strony przez wiatr, zaczęły tworzyć wydmy, a jednocześnie obniżenia deflacyjne, czyli właściwe atrybuty pustyni, chociaż spadające na ten obszar opady atmosferyczne nie były mniejsze od tych, jakie otrzymywały sąsiednie ziemie. I taki wygląd miała Pustynia Błędowska na początku XX wieku. Według opisu M. Kantora-Mirskiego z 1930 roku, obszar ten cechowały: „okropna pustka, niesamowita dzikość, morze piasków, szmat ziemi nagiej, tchnącej martwością”¹²⁶. W dwudziestoleciu międzywojennym zaobserwowano tu miraż, a w latach 50. miały na niej miejsce potężne burze piaskowe¹²⁷. W czasach II wojny światowej jej teren wykorzystywali Niemcy jako poligon wojskowy. Po 1945 roku, takie zadania przez prawie 50 lat spełniała ona dla wojska polskiego¹²⁸. W latach 60. XX wieku posadzono na jej obszarze wydmuchrzycę piaskową (roślinę charakterystyczną dla nadmorskich wydm), obcy dla naszego kraju gatunek wierzby kaspijskiej, a przede wszystkim sosnę. I to spowodowało, że pustynia zaczęła zarastać i tylko gdzieś pozostały niewielkie obszary nagich piasków. Zmiany polegające na wycięciu wielu spontanicznych zalesień, a zatem na przywrócenie jej właściwego krajobrazu, podejmowane są zgodnie z planami jej ochrony Natura 2000.

Na podstawie rozporządzenia wojewody katowickiego nr 100/95 z 1995 roku uzupełnionego rozporządzeniem wojewody śląskiego z 2006 roku, cały obszar pustyni, „usytuowany w granicach Parku Krajobrazowego „Orlich Gniazd”, stanowi użytek ekologiczny oraz ostoję siedliskową Natura 2000”¹²⁹. Natura 2000 – to wprowadzona w Polsce w 2004 roku – po jej wejściu do Unii Europejskiej – forma ochrony środowiska. Tworzy ona Europejską Sieć Ekologiczną Natura 2000, a jej celem jest zachowanie różnych siedlisk cennych gatunków zwierząt i roślin¹³⁰. Szczególnie ciekawym rejonem pustyni – leżącym administracyjnie na obszarze Dąbrowy Górniczej – pozostaje uroczysko o nazwie Kozi Róg rozciągające się tuż obok ujścia Centurii do Białej Przemszy, czyli przysiółka Wałek w Błędowie.

Pustynia Błędowska pozostaje wielką osobliwością przyrodniczą nie tylko w skali ogólnopolskiej, ale także europejskiej. Z jej powstaniem łączy się legenda, według której diabeł, chcąc ukarać miejscowych wieśniaków, postanowił

¹²⁶ Por. M. KANTOR-MIRSKI: *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy*. T. 2. Sosnowiec 1932; T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMANOW, J. WACH: *Pustynia Błędowska...*, s. 24.

¹²⁷ Taki miraż opisał w 1924 roku na łamach czasopisma „Kosmos” znany w okresie międzywojennym polski botanik Kazimierz Piech. Por. „Kosmos” 1924, nr 49; T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMANOW, J. WACH: *Pustynia Błędowska...*, s. 25.

¹²⁸ T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMANOW, J. WACH: *Pustynia Błędowska...*, s. 11–16.

¹²⁹ A. CZYŁOK, A. TYC, A. KUBAJAK: *Przewodnik...*, s. 26.

¹³⁰ P. CEMPULIK, K. SKOWROŃSKA, M. KARETTA: *Piękno Dąbrowy Górniczej...*, s. 78.

zasypać ich piaskiem. Jednak gdy niósł znad morza na swoich barkach olbrzymi wór piasku, zahaczył niechcący o wieżę kościoła w Błędowie i wtedy cała zawartość worka rozsypała się po okolicy tworząc rejon pustynny¹³¹.

Dąbrowa Górnicza należy do miast województwa śląskiego, które przyjmując obowiązujące standardy stara się zapewnić swym mieszkańcom właściwe warunki życia, pracy i odpoczynku, a jak każda większa aglomeracja boryka się z wieloma problemami, m.in.: z przebudową dróg, budową sieci kanalizacyjnej, z właściwym funkcjonowaniem komunikacji miejskiej, z segregowaniem i utylizacją odpadów komunalnych, z utrzymaniem terenów zielonych służących rekreacji i wypoczynkowi mieszkańców, z zagospodarowaniem terenów rolniczych oraz wieloma innymi.

Z Dąbrową w różny sposób powiązanych jest wiele osób. Do grona urodzonych w tym mieście zaliczyć należy m.in.: Karola Adamieckiego, Janusza Gajosa, Mariusza Kalagę, Krzysztofa Kieślowskiego, Zygmunta Różyckiego, Michała Spisaka, Sobiesława Zasadę, Aleksandra Zawadzkiego jak również „wampira” z Zagłębia Zdzisława Marchwickiego. Natomiast wśród tych, którzy połączyli swe losy z tym miastem znajdują się m.in.: Stanisław Staszic, bp Jan Cieplak, ks. Grzegorz Augustynik, Józef Patrycjusz Cieszkowski, Jan Hempel, Józef Mątwił-Mirecki, Adam Piwowar i wielu, wielu innych¹³².

Źródła i opracowania

Źródła

Archiwum Państwowe Katowice (APK), Komisarz do Spraw Włościańskich, sygn. 5, k. 386; Gmina Olkusko-Siewierska (GOS), sygn. 51, k. 60–61.

Opracowania

Aktywność społeczno-kulturalna Kościołów i grup wyznaniowych w Polsce XIX i XX wieku.

Red. M. MEDUCKA, R. RENZ. Kielce 1995.

Będzin 1358–2008. T. 1–3. Red. Z. PULINOWA, J. SPERKA, A. GLIMOS-NADGÓRSKA. Będzin 2008.

BIELICKI S.: *Kopalnie węgla kamiennego w Dąbrowie Górniczej (1785–1995).* „Dąbrowski Magazyn Historyczny” 2008, nr 5.

BLASZCZYK J.: *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX wieku na podłożu osadnictwa starożytności i we wczesnym średniowieczu.* Poznań 1982.

BRZOST J.J.: *100 lat parafii pw. Zesłania Ducha Świętego w Ząbkowicach.* Dąbrowa Górnicza-Ząbkowice 2010.

¹³¹ www.idabrowa.pl, s. 5 (dostęp: 4.02.2014).

¹³² Por. m.in.: W. STAROŚCIAK: *Prezydenci Dąbrowy Górniczej...*; I. ŁĘCZEK: *Dąbrowiaczki znani i mniej znani...*; I. ŁĘCZEK: *Gospodarze, prezydenci i przewodniczący Dąbrowy Górniczej...*

- CABAŁA J.: *Budowa geologiczna Zagłębia Dąbrowskiego i jej wpływ na przyrodę nieożywioną*. W: *Przyroda Zagłębia*. Red. W. KISIEL, P. MAJERSKI. Sosnowiec 2012.
- CABAŁA J.: *Metale ciężkie w środowisku glebowym olkuskiego rejonu eksploatacji rud Zn-Pb*. Katowice 2009.
- CABAŁA J., CABAŁA E.: *Geologia i górnictwo rejonu Strzemieszyc – główne elementy kształtujące środowisko przyrodnicze. Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Biologii i Ochrony i Środowiska oraz Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego” 2004, nr 35.
- CELIŃSKI F., CZYŁOK A., KUBAJAK A.: *Przewodnik przyrodniczy po Dąbrowie Górniczej*. Krzeszowice 2013.
- CEMPULIK P., SKOWROŃSKA K., KARETTA M.: *Piękno Dąbrowy Górniczej. Ptaki*. Wyd. II. Krzeszowice 2013.
- CIEPIELA B.: *Zarys wiadomości o pochodzeniu nazw niektórych miejscowości Zagłębia Dąbrowskiego*. Gródków–Sosnowiec 2002.
- CZYŁOK A., RACHMONOW O.: *Koncepcja czynnej ochrony walorów przyrodniczych Pustyni Błędownskiej*. W: *Środowisko przyrodnicze wobec zagrożeń antropogenicznych*. Red. T. SZCZYPEK. Sosnowiec 2005.
- CZYŁOK A., TYC A.: *Koncepcja sieci ekologicznej miasta Dąbrowa Górnicza. Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Biologii i Ochrony Środowiska oraz Wydziału Nauk o Ziemi” 2009, nr 40.
- CZYŁOK A., TYC A., KUBAJAK A.: *Przewodnik przyrodniczy po Dąbrowie Górniczej*. Krzeszowice 2013.
- Dąbrowa Górnicza*. Red. J. TUBIELEWICZ. Bydgoszcz 1994.
- Dąbrowa Górnicza. Dębowy Świat dla aktywnych*. Wydawnictwo Compass. Edycja 2000.
- Dąbrowa Górnicza. Mapa przyrodniczo-turystyczna*. Krzeszowice 2008.
- Dąbrowa Górnicza. Miasto z osobowością*. [b.r.w.].
- Dąbrowa Górnicza w fotografii*. Dąbrowa Górnicza 1996 (wydane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Dąbrowie Górniczej).
- Dąbrowa Górnicza. Monografia*. T. 1–3. Red. A. RYBAK, A. WÓJCIK, Z. WOŹNICZKA. Dąbrowa Górnicza 2016.
- Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*. Red. W. DŁUGOBORSKI. Katowice 1976.
- Dąbrowa rowerowa. Zakręć się w Dąbrowie*. Dąbrowa 2013.
- Dębowy Świat dla aktywnych*. Mapa: *Dąbrowa Górnicza*. Wyd. Compass 2000.
- Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska. 150 lat tradycji kolejnictwa w regionie częstochowskim*. Red. M. ANTONIEWICZ. Częstochowa–Katowice 1998.
- Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*. T. 2. Red. P.P. ZAGOŹDŻON, M. MADZIARZ. Wrocław 2009.
- Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*. T. 1–2. Red. F. KIRYK, R. KOŁODZIEJCYK. Warszawa–Kraków 1978.
- Dzieje Stawkowa*. Red. F. KIRYK. Kraków 2001.
- „Ekspres Zagłębiowski. Niezależna Gazeta Miłośników Regionu Zagłębia Dąbrowskiego.”
- Encyklopedia Dąbrowy Górniczej A–Z*. T. 1. Red. S. POBIDEL. Dąbrowa Górnicza 1996.
- Galeria zasłużonych Dąbrowian*. Muzeum Miejskie „Sztęgarka” w Dąbrowie Górniczej. „Zeszyt Muzealny” nr 11. Dąbrowa Górnicza 2006.
- GAŚSIOROWSKA-GRABOWSKA N.: *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim 1815–1918*. Warszawa 1965.
- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Kształcenie nauczycieli w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym*. W: *Historia. Dydaktyka. Media. Księga pamiątkowa poświęcona prof. J. Rulce w 40-lecie pracy naukowej*. Bydgoszcz 2002.

- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Szkolnictwo Będzina 1795–1918 wraz z tekstami źródłowymi*. Katowice 2012.
- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Szkolnictwo powszechne w województwie śląskim i w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie międzywojennym*. W: *Śląsko-zagłębiowskie konfrontacje historyczne (XIX–XX wiek)*. Red. M.W. WANATOWICZ. Katowice 1999.
- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Założenia organizacyjne będzińskiego szkolnictwa elementarnego z czasów Księstwa Warszawskiego i ich kontynuacja w okresie Królestwa Polskiego*. W: *Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleońskiej (1807–2007)*. Red. K. BUCHOLC-SROGOSZ, M. TRĄBSKI. Częstochowa 2008.
- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Z dziejów szkolnictwa zagłębiowskiego w XIX wieku – na przykładzie szkoły elementarnej w Strzemieszycach Wielkich*. „Nowe Zagłębie” 2012, nr 5 (5/23).
- GLIMOS-NADGÓRSKA A.: *Województwo śląskie i jego specyfika (1922–2011)*. „Wiadomości Historyczne” 2011, nr 2.
- Historia Czeladzi*. T. 1–2. Red. J. DRABINA. Czeladź 2012.
- Historia Tarnowskich Gór*. Red. J. DRABINA. Tarnowskie Góry 2000.
- Huta Bankowa. Monografia*. Dąbrowa Górnicza 2004.
- Informator jubileuszowy diecezji sosnowieckiej. W 20. rocznicę powstania 1992–2012*. Red. T. ZMARZLY. Sosnowiec 2012.
- JAMROZIK B.: *Adam Piwowar (1874–1939). Działacz społeczno-polityczny Zagłębia Dąbrowskiego*. Praca doktorska napisana pod kier. dr hab. prof. UŚ S. Fertacza. Katowice 2012. Maszynopis w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.
- JAROS J.: *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1976)*. Warszawa–Kraków 1976.
- JAROS J.: *Dzieje zagłębiowskiego górnictwa węglowego*. W: „Ziemia Będzińska. Przeszość. Terazniejszość. Kultura”. T. 2. Będzin 1969.
- JAROS J.: *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r.* Wrocław–Warszawa–Kraków 1976.
- JAROS J.: *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*. Katowice 1984.
- JAROS J.: *Zasięg terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*. „Zaranie Śląskie” 1968, z. 1.
- KACZMAREK R.: *Górny Śląsk podczas II wojny światowej*. Katowice 2006.
- KALUŻA K.: *Przeciw carowi! Rok 1905 w Zagłębiu Dąbrowskim*. Sosnowiec 2005.
- KANTOR-MIRSKI M.: *Dąbrowa Górnicza*. Oprac. J. PRZEMSA-ZIELIŃSKI. Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza 1994.
- KANTOR-MIRSKI M.: *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy*. T. 1–2. Sosnowiec 1931.
- Katalog zabytków techniki przemysłowej Zagłębia Dąbrowskiego*. Dąbrowa Górnicza 2012. Katowice. T. 1–2. Red. A. BARCIAK, E. CHOJECKA, S. FERTACZ. Katowice 2012.
- KMIOTEK D., KMIOTEK J.: *Ukłony z Dąbrowy*. Dąbrowa Górnicza 2003.
- KONDRACKI J.: *Geografia fizyczna Polski*. Wyd. III. Warszawa 1978.
- Korzenie gospodarki w Dąbrowie Górniczej – kapitał zagraniczny w stuletniej historii miasta. Materiały konferencji naukowej 6 września 2012 r.* Dąbrowa Górnicza 2012.
- KRASNOWOLSKI B.: *Początki parafii Chrystusa Króla i św. Józefa w Dąbrowie Górniczej na tle dziejów miasta po 1918 r.* „Nasza Przeszość” 2003, t. 99.
- KRASNOWOLSKI B.: *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Gołonogu. Ze studiów nad tradycjami kultury religijnej Zagłębia Dąbrowskiego*. „Nasza Przeszość” 2002, t. 97.
- KWIATEK J., LIJEŃSKI T.: *Leksykon miast polskich*. Warszawa 1995.
- Legenda Dąbrowy Górniczej*. Red. D. KMIOTEK, M. BUDNY. Dąbrowa Górnicza 2010.
- ŁABUZ M.: *Zarys powstania i rozwoju rządowego przemysłu węglowego w Dąbrowie Górniczej do 1876 r.* W: „Studia i materiały z dziejów Śląska”. T. 12. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- ŁĘCZEK I.: *Dąbrowiacy znani i mniej znani*. Sosnowiec 2010.

- ŁĘCZEK I.: *Gospodarze, prezydenci i przewodniczący Dąbrowy Górniczej*. Sosnowiec 2002.
- ŁUKASZEWICZ W.: *Korpus Górniczy w Okręgu Zachodnim*. Warszawa 1965.
- MARCINIAK J.: *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach Wielkich pow. Będzin*. W: *Materiały wczesnośredniowieczne*. T. 5. Warszawa 1960.
- MARZEC M.: *Ząbkowice i okolica pogranicza krakowsko-śląskiego od czasów zamierchłych do 1991 r.* Gliwice 1999.
- Miasta polskie w tysiącleciu*. T. 1. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- MICHALIK S.: *Pustynia Będowska*. „Poznaj Swój Kraj” 1985, nr 7.
- MIROSZEWSKI K., DURKA J., NITA M., ZWIĄZEK J.: *Po obu stronach Warty. Zarys dziejów Myszkowa*. Myszków 2010.
- MORCINEK G.: *Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. Dąbrowa Górnicza 1995.
- NADGÓRSKA-SOCHA A.: *Poszukiwanie ciekawych gatunków roślin na terenach po eksploatacji rud cynkowo-olowiowych*. „Nowe Zagłębie” 2012, nr 1.
- NADGÓRSKA-SOCHA A., PTASIŃSKI B., KITA A.: *Heavy metal bioaccumulation and antioxidant responses in <Cardaminopsis arenosa> and <Plantago lanceolata> leaves from metalliferous and non-metalliferous sites*. „Ecotoxicology” 22: 1422–1434.
- Najciekawsze zabytki i pomniki Dąbrowy Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 2006.
- NITA M.: *Zagłębie Dąbrowskie w historiografii. Pojęcie, źródła, stan badań i postulaty badawcze*. W: *Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*. Red. M. BARAŃSKI. Katowice 2001.
- NITA M.: *Źródła do badań statystycznych produkcji i zatrudnienia w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego w XIX i początkach XX wieku*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2000, nr 2.
- I Liceum Ogólnokształcące im. W. Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 1996.
- PIERZCHAŁA J.: *Zagłębie Dąbrowskie w literaturze polskiej*. W: „Ziemia Będzińska. Przeszłość. Teraźniejszość. Kultura”. T. 3. Będzin 1970.
- Podania i opowieści Zagłębia Dąbrowskiego*. Red. M. i D. CZUBALOWIE. Katowice 1984.
- PONCZEK M.: *Rozwój kultury fizycznej w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1939*. Katowice 1992.
- PONCZEK M.: *Z dziejów piłki nożnej w Zagłębiu Dąbrowskim podczas II wojny światowej*. Sosnowiec 1992.
- PONCZEK M.: *Z genezy polskiej turystyki zorganizowanej i niezorganizowanej w Zagłębiu Dąbrowskim (do 1939 r.)*. W: *Przeszłość polskiej kultury fizycznej*. Red. M. ORLEWICZ-MUSIAŁ, R. WASZTYL. Kraków 2000.
- PRZEMUSZA-ZIELIŃSKI J.: *Historia Zagłębia Dąbrowskiego*. Sosnowiec 2006.
- Przewodnik po Zagłębiu Dąbrowskim*. Sosnowiec 1939.
- ROGACZEWSKA A.: *Wyniki badań wykopaliskowych w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach w województwie katowickim*. W: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 r.* Red. E. TOMCZYK. Katowice 2000.
- ROLA H.: *Śląsk i Zagłębie w Polsce Ludowej*. Katowice 1981.
- ROSIŃSKA D.: *Dzieje parafii w Gołonogu w latach 1675–1951*. „Dąbrowski Magazyn Historyczny” 2008, nr 4.
- RYBAK A.: *Państwowe górnictwo galmanu na terenie Dąbrowy Górniczej w XIX wieku*. Dąbrowa Górnicza 2002.
- RYBAK A.: *Strzemieszyce Małe – Srebrna Perła Dąbrowy Górniczej*. Dąbrowa Górnicza 2011.
- RYBAK A.: *Ślady górnictwa kruszcowego na terenie Dąbrowy Górniczej i jej okolic*. W: *Archeologiczne i historyczne ślady górnictwa i hutnictwa na terenie Dąbrowy Górniczej i okolic*. Red. D. ROZMUS. Kraków 2004.

- RYBAK A.: *Z dziejów oświaty na terenie Strzemieszyc Małych 1820–2000*. Dąbrowa Górnicza 2002.
- RYSZKA Cz.: *Prałat Grzegorz Augustynik. Twórca perły Zagłębia*. Dąbrowa Górnicza 2009.
- Sanktuarium św. Antoniego z Padwy w Dąbrowie Górniczej-Golonogu. Przewodnik*. Dąbrowa Górnicza 2003.
- SARNA K.: *Czeladź*. Katowice 1977.
- Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i Księstwa Siewierskiego*. Red. F. KIRYK. Katowice 1994.
- SOBCZYK T.: *Historia rozwoju Dąbrowy Górniczej i jej najbliższych okolic od czasów najdawniejszych do kwietnia 1991 r.* Sosnowiec 1991.
- SOBCZYK T.: *75 lat Dąbrowy Górniczej*. Sosnowiec 1991.
- Sosnowiec. Sto lat dziejów miasta*. Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2002.
- Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*. Red. H. RECHOWICZ. Kraków 1997.
- Spacerownik po Śląsku, Zagłębiu i Podbeskidziu*. Red. B. ŻUREK. Biblioteka „Gazety Wyborczej”. Inowrocław 2008.
- Sport w Strzemieszycach*. Red. D. KMIOTEK, J. KMIOTEK. Dąbrowa Górnicza 2009.
- STAROŚCIAK W.: *280 lat historii Dąbrowy Górniczej. (W 90-lecie uzyskania praw miejskich)*. Dąbrowa Górnicza 2006.
- STAROŚCIAK W.: *Prezydenci Dąbrowy Górniczej*. „Zeszyty Muzeum Miejskiego »Sztęgarka«”. Vol. 4. Dąbrowa Górnicza 2000.
- STAROŚCIAK W.: *Z dziejów prywatnego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. W. Łukasińskiego. Muzeum Miejskie „Sztęgarka” w Dąbrowie Górniczej*. „Zeszyt Muzealny” nr 3. Dąbrowa Górnicza 2003, s. 17.
- STAROŚCIAK W.: *Z dziejów sportu i kultury fizycznej w Dąbrowie Górniczej*. Wyd. III. Dąbrowa Górnicza 2012.
- STAROŚCIAK W., ZIEMBA M.: *Dąbrowa Górnicza. Szkic monograficzny*. Dąbrowa Górnicza 1998.
- SZANIAWSKI M.: *Historia Szkoły Podstawowej nr 5 (dawniej 1) w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. „Muzeum Szkolne” 37 [wkładka do czasopisma „Wiadomości Historyczne” 1999, nr 3].
- SZCZYPEK T., WIKA S.: *O konieczności ochrony krajobrazu Pustyni Błędowskiej*. W: K. BĄK, M. BRODA, T. SZCZYPEK, S. WIKA, A. CZYŁOK, O. RACHMONOW, J. WACH.: *Pustynia Błędowska. Fenomen polskiego krajobrazu*. Krzeszowice 2013.
- SZWEDO J., WOŹNIAK G., KUBAJAK A., WYPARLO H., RAK W.: *Ścieżki dydaktyczne po terenach rekultywowanych Kopalni Piasku „Szcakowa” S.A. Propozycja zajęć dydaktycznych z ekologii i odbudowy zdegradowanego środowiska*. Jaworzno-Szcakowa 1995.
- TRĄBA M.: *Historia Parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach (1911–2011)*. Katowice 2011.
- TRĄBA M.: *Koronacja figury Matki Bożej Anielskiej w Dąbrowie Górniczej (19 maja 1968 roku)*. Dąbrowa Górnicza 2008.
- TRĄBA M.: *Szkoła Podstawowa nr 2 im. marszałka Józefa Piłsudskiego w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. „Muzeum Szkolne”, nr 29 [wkładka do czasopisma „Wiadomości Historyczne” 1997, nr 5].
- TRĄBA M.: *Źródła do dziejów parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbrowie Górniczej-Strzemieszycach*. Sosnowiec 2009.
- URBAŃSKI K.: *Gminy żydowskie Zagłębia Dąbrowskiego w II Rzeczypospolitej*. Sosnowiec 2007.
- WANATOWICZ M.W.: *Ubezpieczenia brackie na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*. Warszawa–Kraków 1972.
- Województwo śląskie. Mapa województwa śląskiego (Silesian voivodeship road map)*. Katowice, Wydawnictwo Kartograficzne 2009.

- Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych.* Red. A. DZIUROK, R. KACZMAREK, Katowice 2007.
- Województwo śląskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny.* Red. M. TKOCZ. „Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego” 2008, nr 53.
- WOŹNIAK Z.: *Dzieje parafii pw. św. M.M. Kolbego w Dąbrowie Górniczej-Mydlicach 1981–2007.* Dąbrowa Górnicza 2008.
- WOŹNICZKA Z.: *Represje wobec mieszkańców Górnego Śląska. W: Śląska codzienność po II wojnie światowej.* Red. Z. WOŹNICZKA. Katowice 2006.
- WÓJCIK A.J., RYBAK A.: *Józef Cieszkowski. Górnik zagłębiowski.* Dąbrowa Górnicza 2006.
- WRONKOWICZ A.: *Łęczanie.* „Zeszyty Muzeum Miejskiego »SztYGarka«”. T. 5. Dąbrowa Górnicza 2001.
- Zagłada Żydów zagłębiowskich.* Red. A. NAMYSŁO. Będzin 2004.
- Zagłębie Dąbrowskie a plebiscyt i powstania śląskie z perspektywy 90-lecia.* Red. B. CIMAŁA i Z. STUDENCKI. Sosnowiec 2011.
- Zagłębie Dąbrowskie w latach II wojny światowej. Wybrane problemy.* Red. Z. STUDENCKI i Z. WOŹNICZKA. Sosnowiec 2009.
- Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej.* Red. M. BARAŃSKI. Katowice 2001.
- Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939).* Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2005.
- Zagłębie Dąbrowskie w czasach zaborów i walk o niepodległość (do 1918 roku).* Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2004.
- Zagłębie Dąbrowskie zanim powstało. (Od pradziejów do końca XVIII wieku).* Red. J. WALCZAK. Sosnowiec 2007.
- Ząbkowice w dokumentach historycznych i wspomnieniach mieszkańców.* Red. M. SROMEK. Dąbrowa Górnicza-Ząbkowice 2010.
- ZIEMBA J.: *Dąbrowska „SztYGarka”. Monografia Szkoły Górniczej w Dąbrowie Górniczej.* Katowice 1958.
- ZMARZLY T.: *Ze skarbca diecezji sosnowieckiej. Miejsca święte.* Częstochowa 2011.
- ZWIĄZEK J.: *Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie II Rzeczypospolitej.* Częstochowa 1990.
- Żydzi w Zagłębiu. Żyli wśród nas, mieszkali i zginęli.* Red. J. PRZEMSA-ZIELIŃSKI. Sosnowiec 1993.

Strony internetowe

- http://pl.wikipedia.org/wiki/Dąbrowa_Górnicza (dostęp: 12.03.2017).
- www.twojadabrawa.pl, s. 6–8 (dostęp: 16.03.2017, 20.05.2017).
- www.idabrawa.pl (dostęp: 16.03.2017).
- www.pl.wikipedia.org/wiki/lista_szkół_w_Dąbrowie_Górniczej (16.03.2017).
- Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego.* Turystyczny Portal Województwa Śląskiego: www.gosilesia.pl (dostęp: 17.03.2017).
- www.debowyswiat.pl (dostęp: 7.02.2017).
- www.dziennikzachodni.pl (dostęp: 4.04.2017).
- www.dabrowa-gornicza.com (dostęp: 12.03.2017).